

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ"
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра "Психология"

ФАХЕД АБДУЛА САЛЕМ

***„Личностни фактори за отклоняващо се поведение при юноши
от Република България и Република Йемен“***

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

за присъждане на образователна и научна степен “доктор”
Област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни
науки,
Професионално направление: 3.2 Психология;
по Възрастова и педагогическа психология

Научен ръководител:

доц. д-р Русанка Манчева

БЛАГОЕВГРАД, 2018

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра "Психология" при Философски факултет на ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград на 17.12.2018 година

В съдържанието си дисертационната работа включва увод, три глави, заключение, приносни моменти и 4 приложения.

Текстът е в обем от 164 страници, в който са включени 23 таблици и 17 графики. Цитираната литература обхваща 110 заглавия на български, английски и арабски език.

Защитата на дисертацията ще се състои на 22.02.2019 г. от 12 ч. в зала 1210А Първи корпус на ЮЗУ "Неофит Рилски" - Благоевград пред научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на катедра „Психология“ на третия етаж, Първи корпус на ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград

УВОД

Съвременните социално-икономически и политически промени повлияват цялостния живот и дейност на хората. Динамичността на тези процеси е голяма и това води до крах и промяна на старите социални норми на поведение и отношения между хората. Най-чувствително тази промяна се отразява на младите хора, тъй като социалните промени водят до кризис на системата от ценности, определящи както смисъла на човешкия живот, така и системите от потребности, желания и цели, които обуславят индивидуалната насоченост на поведението. Където и да живеят младите хора, каквато и да е социалната им ситуация на развитие, те пряко се повлияват от светоусещанията на околните, от техните преживявания и оценки и това рефлектира върху тяхната система от отношения и взаимоотношения с околните и най-вече връстниците. В повечето случаи това се проявява чрез промяна на системите от отношения към близките и най-вече връстниците.

Наличните социални и икономически кризисни процеси, случващи се в съвременното общество, влияят негативно и чрез пораждање на чувства на тревожност и напрегнатост, на озлобление и дори жестокост. Това води до промени и в отношението към моралните, социокултурните и правните норми на поведение. Трудно може да се определи доколко обхватът на промяната е социалнозначим, но е факт, че все по-често се споменава за противообществени прояви и асоциалност в поведението на младите хора. Твърде опростено е ако причината, за това, се търси само в икономическото или политическото положение. Младият човек е съзнателен индивид и възприема света през призмата на своите преживявания, оценки и дори мечти. Младите хора от Йемен и от България живеят в различна природна и социална среда, възприемат различни социокултурни ценности, но възрастово имат сходни отношения към тях и най-вече близко по съдържание поведение. И в двете страни е тревожен симптомът за нарастване броя на непълнолетните с девиантно поведение, проявяващо се в асоциални и антисоциални действия. Наличният ценностен социален кризис се сблъсква с недостатъчно развитата система от социални и личностни ценности и това поражда отхвърляне, negliжиране или отричане на социално приемливите форми на поведение. Наблюдава се ръст и на

демонстративното поведение, предизвикващо негативно отношение към мнението на възрастните и това на връстниците. В крайните си форми подобна личностна активност преминава границите на допустимо поведение и последното приема формата на отклоняващо се, на девиантно (lat.de + via „обратен път“). Може би нарушаването на отношенията между аспирациите, самооценките и изискванията на другите и реалните личностни възможности, води до рязко нарушаване на социалната и личностна адаптивност. Вероятно междуличностните интеракции индикират взаимоотношения, които детерминират асоциална активност, като поставят младия човек пред ограничен социален избор за активност, различна от очакваната. Възрастовата сензитивност към моралните и социални ценности фокусира вниманието му към бъдещето, към желанието му да се себедоказва или развива. Всичко това е обект на изследователски интерес в тази разработка.

Настоящият дисертационен труд се фокусира именно върху тези проблеми, като има за цел да се установят съдържателните страни и възможните различия в личностните характеристики на юноши (15-18 години) от различни социокултурни общности като фактори за отклоняващо се поведение с фокус върху агресивната активност. Актуалността на темата се основава от една страна на ключовото значение на развитието на младото поколение за бъдещето на всяка страна. От друга страна променящите се условия на живот на юношите в съвременния свят, водят до изискване към промяна на отношението и на подходите за обучение и възпитание на младите хора. Последното десетилетие в центъра на общественото внимание, провокирано от политическите събития не само у нас, но и в редица европейски и азиатски страни, е агресията в различните ѝ възрастови прояви, както и другите форми на отклоняващо се поведение сред младите хора. Съвременните знания за него позволяват да се твърди, че става дума за форма на социалнонеприемливо поведение на личността, детерминирано от променените системи от взаимосвързани фактори от екологичната същност на социалната среда. Младият човек е част от нея и това неминуемо повлиява неговите нагласи, самооценка и самоуважение. В този смисъл личностните характеристики са ключов елемент в склонността към избор на асоциално поведение и проява на агресия в отношенията. Влияе ли социокултурната среда върху този процес показват резултатите от проведеното изследване.

Глава I. Теоретична част.

1.1. Юношеството като етап от възрастово развитие на личността.

Съвременната психологическа ориентация се повлиява от практиката и датира юношеството от края на пубертета или след това. Приоритетно това обхваща възрастта между дванадесет години и тридесет години (Пиер Мал), дванайсет и двацет и една години като преход от детството към отговорността (Р.Калиш), десет –шестнайсет години (А.Гезел), единайсет-четиринайсет години подготвителен период, същински пубертет 15-18 години и период на доусъвършенстване (след пубертетен), обхващаш периода след осемнайсет годишна възраст (Х.Лицов), юношество на ранно (12-17 години) и късно ниво (18-30) години. (Трион и Лапиентал, по Господинов В.,2011,20)¹С понятието „юношество“ се обозначава приоритетно целия възрастов период, включващ началото на половото съзряване (10-11 години) и приключващ с настъпването на юридическата зрялост (18 години). Интензивното психосоциално развитие, обаче различава психиката на децата на 12 и 13 годишна възраст от тази на младежите от 14 до 18 годишна възраст. Затова е по-логично да се определят поне два етапа в развитието на юношата - ранно и късно юношество. За различните култури тези граници са различни, ако долната граница е фиксирана, то не така е с горната. В България юношеският период обхваща половото съзряване 10-11 години и момента на юридическа зрялост (18 години) след което настъпва периода на ранната младежка възраст. В азиатската психология крайната граница за юношеството е 21 години, като се смята, че на тази възраст личността е физически, умствено и социално зряла. (Ахмед Захи Салех, 1972,193) Руският невропсихолог Анатолий Личко предлага една от най-успешните „рисулки“ на характеристиките на възрастовия период „...наличие на повишено ниво на самоконтрол и саморегулация. Независимо от това, през този период в израстващия човек ,е още свойствена промяна на настроението с преход от неудържимо веселие към обезсърчаване и съчетание на полярни качества, появяващи се периодично. Появява се особена чувствителност към оценките на околните относно собствената външност, способности, умения и заедно с това прекалена критичност в отношенията с околните: ранимост, която оживява с поразително безсърдечие, болезнена затвореност – с разпуснатост, желание да признаване и оценяване от околните с подчертана

¹ Господинов В.(2011) (Н)етикет с фокус към юношите, С., Изток-Запад

независимост, борба с авторитетите – с обожествяване на случайни комири, чувствено фантазиране – със сухо мъдруване“ (Личко А., 2010, 58)²

1.2. Теории за юношеството в психологията

Разглеждането на възрастовите характеристики е предпоставка за внасяне на личностни измерения във функционирането на индивида в определен период от развитието си. Трайните психични характеристики се проявяват почти автоматично в повечето житейски ситуации и по-голямата част от тях, са несъзнавани, което означава, че носителят им може и да не ги забелязва. В постоянното взаимодействие с околните те оформят индивидуален поведенчески стил, чието опознаване помага да се предвиди поведението. В този смисъл индивидуалният поведенчески стил произлиза от заложен биологични белези и усвоен опит и представлява индивидуален модел на възприемане, чувстване, мислене и справяне с предизвикателствата и проблемите, които възникват пред човека. Детето, както и юношата се раждат с определени биологични характеристики, но как ги приемат и как те влияят върху поведението е важен компонент от модела на отношения и поведение, което ще се демонстрира в социалната среда като цяло и хората в нея в частност. Затова факторите за личностно развитие е правилно да се сведат до две области - биологични заложба, предопределености и среда на активност (екологична, социална, семейна, приятелска, училищна, трудова и др.) Всички автори, които се ангажират с разкриване съдържанието на поведението, разглеждат с различна острота значимостта на тези фактори и влиянието им върху развитието на личността.

1.2.1. Теорията на Ерик Ериксън за стadiите в психо-социалното развитие на личността

Германският психолог и психоаналитик Ерик Ериксън е първият, който научно разглежда юношеството като част от онтогенезиса, който позволява на личността да изследва различни роли и да експериментира, с тях, още преди да е поела върху себе си отговорността, характерна за света на възрастните. Юношеството надгражда предходни психо-социални етапи в развитието на личността и е част от естествения жизнен път в развитието на човека. Независимо, че авторът се опитва да премести центъра на психоаналитичната мисъл, преминавайки от анализа на невротичната

² Личко А.Е. (2010) Психопатии и акцентуации характера у подростков, Санкт-Петербург, Речь,

личност, разкъсвана от конфликти, към зрялата, нормална личност, това е една от най-пълните и активни теории, обясняващи личностното съдържание на юношеския период. В психологията той успешно въвежда и понятието „идентичност“ като основа за оценка на психичното здраве на индивидуално и колективно ниво. Егото или Аз- идентичността е „сърцето на Аз-а“ и носи усещането за това, че човек е различен от околните, но същевременно еднакъв за себе. Аз-идентичността е „нишката, събираща всички наши образи и роли в едно цяло“.(Ериксън Е., 2013)³ Идентичността е чувството за самотъждественост, непрекъснатост и единство в пространството и времето. В разбиранията на Е.Ериксън, чувството за идентичност постоянно се изгражда в живота и е недостижимо, но винаги подхранвано, за да се поддържа „някакво отворено бъдеще“, нещо към което човек се стреми, което го мотивира. Именно поради това в живота си личността желае да изгради своя идентичност, да избере своя вътрешна жизнена позиция.

В дисертацията се предлагат теоретични анализи на всички стадии с акцент върху юношеството като значим за дисертацията. Независимо, че идентичността започва да се изгражда още в началото на жизнения цикъл, при юношата това е силно актуално и зависимо от влиянието на социалните групи, с които юношата се идентифицира. Разкривайки същността на личностната и социална идентичност, Е.Ериксън обяснява социалния протест на юношите като опит за откриване на собствени ценности, перспективи, които придават възрастов смисъл на живота. Неспособността на юношата да достигне до идентичността води до това, което автора обозначава като „криза на идентичността“. Тя се изразява в неспособността на „порасналото дете“ да открие своята бъдеща предопределеност, да се ориентира в избора на бъдеща дейност, което се преживява с чувство на безполезност и безцелност. Усещането на собствената отчужденост, безсмисленост и деперсонализираност е в основата на негативна идентичност - противоположна на тази, която предлагат родителите и връстниците. Проблемите, съпътстващи изграждането на идентичността, не обричат детето на нескончаеми поражения в живота. Ериксън подчертава, че животът е непрекъснато изменение, а Его-идентичността - „борба през целия живот“. Важно личностно постижение при разрешаването на кризата е възникването у юношата на качеството „вярност“. Това е способността на детето да

³ Ериксън Е. (2013) Идентичност: младост и криза, София, Наука и изкуство, 19

поддържа своите ценности, независимо от неизбежните противоречия, способността да се поддържат и приемат моралните стойности и идеологии в дадената общност.

1.2.2. Теория на Ж. Пиаже за развитие на интелекта и моралното съзнание на личността

Едно от основните достижения на юношеството е когнитивната готовност на личността да мисли с абстрактни понятия и да ги използва за обяснение на заобикалящата я биологична и социална среда. В периода на пубертетната възраст започва да се формира системата от ценностни ориентации, която помага на младата личност да възприеме и осмисли личностните и социални ценности, представени като сложни абстрактни понятия. (Манчева Р., 2000)⁴ Самото понятие ценност обозначава наличието на нещо значимо, важно, което личността свързва със себе си и с останалите хора. Системата от ценности представлява набор от понятия, които служат за стандарт и насочват поведенческата активност на личността във всички социални ситуации. Най-често ценностите се свързват с морални категории като добро, справедливо, правилно, честно и достойно. Юношата не само осмисля тяхното съдържание, но и се стреми да насочва своето поведение спрямо тях, което го прави силно чувствителен към онова, което се случва около него. Моралните категории, като част от поведението, той търси в околните и дори в цялото общество, като определя, че собственото поведение е структурирано от тях. Развитието на моралното съзнание е процес, който се свързва с онтогенезиса. Класическата теория, която представя стадията за неговото формиране принадлежи на швейцарския биолог, психолог и философ Жан Пиаже. Той е създател на генетичната епистемология, но в социалната и възрастовата психология остава с идеите си за когнитивното развитие на детето, интелектуалните операции и тяхната периодизация. Теорията може да приобщи към определение „стадийна“, каквито са теориите на Ериксън за етапите на психо-социалното развитие и възгледите на Фройд за психо-сексуалното развитие. (Мавродиев С., 2015)⁵, защото авторът представя когнитивното развитие чрез стадии в интелектуалното израстване на детето.

⁴ Манчева Р. (2000) За системата от ценности в пубертетната възраст, сп. Образование, кн.5, 45-50

⁵ Мавродиев С. (2015) История на психологията, Благоевград, Унив. изд-во, 243

Търсейки обосноваване на постоянството в интелекта, Ж. Пиаже създава понятието „функционален инвариант“ като най-важното биологично наследство от групата функционални характеристики на човека, а не вродена структури с ограничени възможности. Откриването на причинно-следствената връзка поставя избора на нормопослушна или отклоняваща се форма на поведение на съзнателна основа. Юношата не само може да осмисли насоката на своята поведенческа активност, но и да предвиди последствията от всяко едно свое действие. За предходните стадии, това е проблемно и дори невъзможно.

1.2.3. Възгледите на Зигмунд Фройд и Ана Фройд за юношеството

Психодинамичното направление в психологията е единственото, което търси връзка между биологичната обусловеност на инстинкта и поведенческите прояви на индивида в детството и юношеството. Основоположникът на направлението Зигмунд Фройд поставя акцент върху детството, докато понятията „пубертетната възраст“ и „юношество“ употребява по-скромно. Идеята за психодинамика на психиката се развиват успешно от дъщерята на Зигмунд Фройд – Ана Фройд, която в книгата си „Егото и защитните механизми“, излязла през 1936 година, с много анализи поставя въпроса за това, че общите нагласи на егото могат да се развият в защитни методи през тези възрастови периоди в които има прилив на енергия. Такъв е и юношеството. „Егото забелязва началото на инстинктивния процес, засилването на напрежението и чувството на неудоволствие, което го придружава, и накрая, облекчението от напрежението, когато се преживее удовлетворяването“. (Фройд А., 2017, 16)⁶ Обикновено инстинктите и афектите са обратно пропорционални на интелектуалната дейност, докато според А. Фройд при юношите това не е така. Внезапният скок, в интелектуалното развитие на младия човек, е също толкова забележим и изненадващ, колкото и развитието му в други области. Психичната дейност е по-скоро индикация за напрегната бдителност, относно инстинктивните процеси и формирането на абстрактна мисъл на основата на възприетото от тях. Идеалите за приятелство и вечна вяност са едно просто отражение на безпокойството на егото и битка срещу собствените мощни инстинкти. Така инстинктивният живот постига контрол, открива пътищата по които болезнените и нежелани емоционални състояния

⁶ Фройд А. (2017) Егото и защитните механизми, С., Изток-Запад, 16

могат да се отхвърлят или стават по-поносими чрез защитните механизми. Увеличението на либидния катексис неизменно и автоматично води до удвояване на усилията на егото да отработва интелектуално инстинктивните процеси. Това, според А.Фройд, обяснява факта, че инстинктивната опасност кара човешките същества да са интелигентни, а инстинктивната тревожност приема формата на обективна тревожност. Освен нея съществува и обективна опасност, която е обоснована. Онова, което е голямото постижение в аналитичните разсъждения, на авторката, е фокусирането на интелекта върху инстинктивните процеси и ролята на егото за развитие на бдителността, като характеристика на човека за преодоляване на опасностите в заобикалящата го среда. Кризата на юношеството е само външният, видим белег за настъпването на вътрешни преобразования в личността – процес, който е изключително труден за дефиниране.

1.2.4. Теорията на Л. С. Виготски за развитието на личността

Както останалите създатели на научните школи в психологията, обосноваващи човешкото развитие, в това число и това на юношата, Лев С. Виготски търси връзката между личностните характеристики на детето и влиянието върху тях. Ориентирайки се към значимостта на историческото развитие на човешкия род и организацията на взаимоотношенията в социалната среда, изследователят лансира идеята за възникването и развитието на висшите, специфични само за човека, психични функции, както и социалното опосредстване на дейността, чието оръдие за това е знака, думата. В основата на формулираната, от него, културно-историческата теория стои разбирането, че съзнанието на детето, специфичните особености на неговите висши психични функции (произволна памет, произволно внимание, мислене) се формират чрез общуването му с възрастните, като чрез този процес детето усвоява системи от културни знаци, разработени в обществено-историческото развитие на човечеството. Тези знаци се опосредстват от неговите нисши (непроизволни) психични функции и по този начин в съзнанието се формират нови образования. (Виготский, Л.С., 2005)⁷ В развитието на човека се отделят две линии: натурална линия, свързана с неговото физическо, естествено развитие от момента на раждането му, която следва пътя на естественото съзряване и културна линия, в която се намират

⁷ Виготский, Л.С. (2005). Психология развития человека, М, Эксмо, Смысл

сложните взаимодействия, вплетени в единен, реално съществуващ сложен процес на овладяване на културата, начините на поведение и мисленето. Социалната среда не е един от факторите, а главният източник в развитието на личността, а развитието на мисленето и другите психични функции става първоначално не чрез саморазвитие, а чрез използването, от детето на „психологични оръдия“ по пътя на овладяването на системата от знаци-символи като езика, писмената реч и системите за смятане. Ако при Е.Ериксън етапността в развитието е част от личностното и социално израстване на детето и преминава през периоди на своеобразни кризи, чрез борба между две противоположни, за възрастта, тенденции, при Л.С.Виготски развитието преминава през стадии, то е стъпков процес в който периодите на равномерно натрупване на нови възможности се заменя с фази на криза. Кризисът е бурен, дори драматичен етап на сриване, на преосмисляне на старото и формиране на нов начин на живот. Кризисите са болезнени, но неизбежни. Развитието приема бърз, стремителен, а понякога дори и катастрофален характер, прилича на революционно протичане на събитията, както по темпа на произтичащите изменения, така и по смисъла на извършващите се промени. Тези повратни точки в детското развитие приемат формата на остра криза. (Виготски Л.С.,1984,т.4, 249) При различните деца кризисните периоди преминават различно.

1.2.5. Културно-историческият подход на М.Коул за изучаване на човешкото съзнание

Американският психолог Майкъл Д.Коул поставя в основата на своите научни интереси развитието и функционирането на човешката психика в контекста на културата и средата, в която живее личността. Актуалната социална ситуация, в която психичното е водещо, я насочва към активност, защото „социалният свят влияе върху индивида не само чрез посредничеството на хората от плът и кръв, които разговарят, общуват, моделират или убеждават, но и чрез социалните практики и обектите, вградени в света около този индивид непознати хора“ (Коул М.,2000,18)⁸ Човешката природа, човешкото мислене и човешката култура са неотделимо преплетени. Повлиян от идеите на Л.С.Виготски, авторът приема, че „разумът се появява в съвместната опосредствена дейност на хората. Те са активни, действащи сили в собственото си развитие, но не действат в среда, която е

⁸ Коул М. (2000) Социокултурна психология: наука на бъдещето, С.Дилок,18

изцяло по техен избор, но са част от нея“ (Коул М, 2000, 134)⁹ Опосредствените психични процеси приемат определението „артефакти“. Те са фундаменталните съставки на културата, такива нейни материални елементи, които се изменят в хода на историята, от включването им в целенасочени човешки действия, които съществуват в околния свят и организират човешките психични процеси. В своята съвкупност, според автора, те представляват културата. Съдържателно, това определение силно се доближава до разбиранията на представителите на дейностния подход в психологията (А.Л. Лурия, А.Н. Леонтиев), за описание оръдията на труда и поточно психичните оръдия. Нито артефактите, нито човешките действия съществуват изолирано. Те са преплетени едни с други със социалните светове на човешките същества, които опосредстват, за да формират огромни мрежи от взаимовръзки. Връзката между ситуацията и контекста, за нея, обозначава обстоятелствата около актуалното поведение на личността. Това е „цялата ситуация“, фона или средата, релевантни на определено събитие. Ури Бронфенбренер, разглеждайки екологията на човешкото развитие поставя в основата на „концентричния си модел за контекста“ детето респ. ученика (микросистемата), а навън мезосистемите, екзосистемите и макросистемата. Това са единиците от средата: взаимодействията ученик-учител, което е част от урока, част от класната стая, част от училището и част от общността (Bronfenbrenner, 1979)¹⁰ Микросредата включва непосредствената среда на ученика (семество, училище, приятели, съседни), мезосистемата – системата, обхващаща връзките между елементите в непосредствената среда (дома на детето или средата в училище), екзосистемата – външната обкръжаваща среда, която само индиректно засяга развитието на детето (работното място на родителите, местоположението на дома или училището, организация на училищното управление) и макросистемата – най-широкият културен контекст (различните култури, субкултури, национална икономика или политическа култура).

Съгласно разбиранията на М. Коул психиката се създава и поради това трябва да се изучава чрез комуникацията между хората. Развитието и функционирането и е на индивидуално ниво на структуриране от средата,

⁹ Коул М. (2000) Социокултурна психология: наука на бъдещето, С. Дилок, 134

¹⁰ Bronfenbrenner Urie (1979). (The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press.

по отношение на което се появяват всички психични процеси. Културата включва смислени традиции и артефакти на някаква група: идеи, поведение, вербализация и материални обекти. В малката група (семейство, приятелски кръг, среда на съученици), възниква „идиокултура“, която е система от познания, убеждения, поведение и обичай, споделяна от членовете на взаимодействащата група, която е референтна за тях и служи като основа за по-нататъшни взаимодействия. Членовете осъзнават, че споделят общи преживявания и се отнасят към тях с очакването, че останалите ще ги разберат и затова те се използват за конструиране на реалност в активността.(Коул М.,2000,352)¹¹

1.2.6. Теоретичните възгледи на Игор Кон за формирането на личността

С многостранните си научни интереси в областта на социологията, философията и психологията, руският учен Игор Семенович Кон е единственият, който задълбочено изследва юношеския период с оглед на закономерностите на формиране на личността през него. Като представител на дейностния подход в психологията вниманието му е насочено към влиянието на средата, основната дейност, която извършва младия човек и индивидуално типологическите му характеристики. В своята съвкупност те са решаващи за общия процес на социализация. Юношеството е не само етап от възрастовото развитие, но и етап от процеса на социализация, от усвояването и използването на социални знания и умения за постепенно приобщаване към света на възрастните. Затова автора разглежда два успоредни процеса: половото съзряване, достигането на биологична зрялост на организма с появата на сексуалността и продължението на социализацията, чрез преодоляване на детското мислене и поемане на социални отговорности, което се определя като „израстване“. Този период се движи между 11 и 15 години. След тази възраст човек се възприема като възрастен и в биологичен и в психологичен смисъл. Обществото го разпознава не толкова като обект на социализация, колкото като отговорна личност, оценявана по стандартите на възрастните. Всъщност не само формирането на личността, но и разбирането и за света е приоритет на юношеството. Според И.Кон порасналото дете осмисля и разбира тази си позиция и се стреми да я преодолее. Това поражда противоречието на

¹¹ Коул М.(2000) Социокултурна психология: наука на бъдещето, С.,Дилок,352

самото чувство за възрастност – от една страна юношата претендира, че е възрастен и в същото време знае, че претенциите му не са съвсем оправдани. Този конфликт се преодолява с активността в средата и оценката на околните за това. В практичен план потребността от освобождаване от контрола и грижата, от страна на възрастните, учителите и по-възрастните въобще, стимулира устойчивостта на чувството за възрастност. Първото ниво на доказване на „възрастовите си достижения“ младия човек свързва със семейството, с родителите си. Отношенията с тях са интензивни и ежедневни и не се определят от социалното им положение, нито от образованието им, а от отношенията с порасналото дете в семейството. Психологичните механизми, чрез които родителите влияят върху децата си, по думите на автора, са три: подкрепление, идентификация и разбиране. Затова той поставя в основата на взаимоотношенията емоционалния тон, контрола и дисциплината. Потребността от общуване с връстниците е доминираща, тя се усилва с годините и значимостта на родителите отстъпва на тази на приятелите и съучениците.

1.3. Личностни измерения на юношеството

В арабския свят границата на юношеството е 13 - 21 години, свързва се с навършване на пълнолетие от детето, със степента му на зрялост (физическа, умствена и социална) и се определя като нормален етап от живота в който става придвижване от детството към зрелостта (Ахмед Заки Салех, 1972, 193)¹² Като възрастов етап се приема също преминаване през няколко фази: предюношески, ранен етап (12-14 години), наречен още мотивационен или устойчив. В него младият човек става по-самостоятелен, стимулира сексуалната си ориентация и води до социално отчуждаване на момчето от момичето, като тяхното разделение поражда превъзходство при момчетата; същински етап, обхващащ 15-17 години и се свързва с пубертета. Основно достижение на възрастта са биологичните промени, юношата показва и дори демонстрира желание за избягване на ограниченията, засилване на самостоятелността и възприемане на себе си като „автономен субект“; край на пубертета или завършващ етап (от 18 до 21 години), свързан с опити за корекция на общността в която живее, борба между новите чувства и условията на социалната среда, създаване на зряла позиция с опити за

¹² Ахмед Заки Салех (1972) Образователна психология, Кайро, Дом на арабския ренесанс, 193

нейната промяна, пренасочване към социалните и политическите въпроси, както и търсене на работа. Темпът на индивидуално преминаване, през етапите, се определя от културата на общността. Промените в личността на юношата могат да не са само физически, а физически и психологични. Последните са резултат от съществуващата култура на средата в която живее младия човек. (Мохамед Кенави, 1989)¹³ Именно средата и отношенията в нея са тези, които силно повлияват психологичната зрялост, както и социалната. Юношеството е „най-опасният етап“ през който преминава човек, защото животът му се основава на конфликта между потенциала за интеграция в света на възрастните и неравнопоставеността си с тях (Ахмед Заки Салех, 1972)¹⁴ между егоизма и идеализма, между жестокостта и нежността, между бунта и послушанието. За ислямската общност развитието на юношата е пряко свързано и с религиозните норми, които определят поведение различно за момчетата и момичетата. По този начин не толкова половата идентификация е значима за растежа, колкото усвояването на социалното значение на половата принадлежност, включваща изпълнението на полово-ориентираната роля. Според Мохамед Имад Еддин Исмаил (1982, 160-164)¹⁵ най-важните достижения на периода включват: автономия от родителите; формиране на взаимоотношения с връстниците; икономическа независимост и избор на професия (изкарване на прехрана); определяне на сексуалната роля; признаване на религията, социалната система, моралните норми, традициите и обичаите, всичко което заобикаля юношата и спомага за формирането на една обща философия за живота. Този етап се характеризира с активно натрупване на знания, откриващи редица проблеми и въпроси, които както обогатяват, така и усложняват живота на юношата. (Крайг, Бокум, 2004, 513)¹⁶ Посочените процеси оказват влияние върху границите и съдържанието на паметта на юношата, върху начините за решаване на възникнали проблеми, върху особеностите на мислене в социален контекст и върху моралните съждения. Налице е ръст на способностите към анализ на собственото мислене, на формирането на

¹³ Мохамед Кенави (1989) Юношеска психология. Ръководството, Кайро, 1-18

¹⁴ Ахмед Заки Салех (1972) Образователна психология, Кайро, Дом на арабския ренесанс

¹⁵ Мохамед Имад Еддин Исмаил (1982) Детето от зачеването до зряла възраст, Кувейт, Дар Ал Камал, 160-164

¹⁶ Крайг Г., Бокум Д. (2004) Психология развития. СПб, Питер, 513

стратегии и на планирането. Юношите се учат да проверяват и съзнателно да променят процесите си на мислене. Това повишава тяхната когнитивна ефективност.

1.3.1. Особености на Аз-образа през юношеството

Представата на човека за себе си е важен елемент от личностното развитие. Тя се формира на базата на информацията, която се обработва чрез когнициите, но се получава от собствените възприятия, мнението на близките и околните. Периодът на юношеството, за всеки човек, е сензитивен в търсенето и откриването на тази представа. Юношата се стреми не само да разбере повече за себе си, но и получената информация да използва за формиране на такива значими феномени като самооценка, степен на самоуважение и личностна себеефективност. Това подхранва развиващото се, през период на юношеството, чувство за цялостност, самотъждественост, постоянност и непрекъснатост, обозначено с понятието идентичност. Основната трудност през юношеството, според Й.Зографова (1987), е противоречието между формирането на чувството за идентичност и ролевата неопределеност на младия човек. Младият човек започва да се интересува как го приемат обкръжаващите, колко от техните представи съвпадат с неговите собствени. Постигането на идентичността е всъщност субективното чувство, че съществуваш като цялостно Аз, едновременно свързан и различен от другите, то е „чувството за укрепваща тъждественост и непрекъснатост“ (Ериксън, 1996, 38)¹⁷. В целия преход от детството към старостта, в недрата на човешките взаимоотношения е вътъкана нишката на желанието на човек да опознава, преживява и утвърждава своето подобие и различие от другите. Това му помага да се чувства уникален и еднакъв, значим и същевременно зависим. Между личностната и социална идентичност и Аз- образа има пряка връзка, цялостната представа за себе си пряко повлиява както личностната, така и социалната активност на човека, в това число и на юношата. Това означава че Аз- образът не е просто събирателно отражение на личностни качества и свойства, а отношение на личността към тях. Идентичността спомага за оформяне съдържанието на Аз- образа, а той от своя страна засилва процеса на изграждане на личностната и социална цялостност. Осъзнаването на собствената неповторимост, незаменимост и различие от другите поражда увереност, но и неустойчивост,

¹⁷ Ериксън, Е. (1996) Идентичност. Младост и криза., С., Наука и изкуство, 38

защото Азът е все още неопределен, размит и се изразява чрез единството на различните идентификации със значимите други. Освен това пред юношата се открива идеята за жизнената перспектива, която включва възможностите нещо да се случи не „тук и сега“, а след време. Преживяването на времето и неговата необратимост, стимулира както личностната, така и социалната активност, но и неувереността в крайните резултати от тях. Спомените, от детството, засилват или стопират тази активност, но само в количествен план. Потребността от активност е част от представата на юношата за себе си. Неустойчивият, дифузен Аз-образ се нуждае от повече знания за себе си, както и вяра в собствените сили.

1.3.2. Характеристики на самооценката и самоуважението

Изграждането на Аз-образа е продължителен процес към който се добавя и отношението на личността към него – тя го одобрява или не, придава му определена значимост или свръхзначимост. Като съзнателно същество всеки човек се самооценява – първоначално чрез другите, а след това чрез изградените си собствени критерии за това. Може да се приеме, че самооценяването е израз на растежа и зрелостта на личността, тя е елемент на нейното самосъзнание. Приспособимостта и адекватността, в поведението, са следствие от това. (Ганева, 2010,89)¹⁸ Резултати от крос-културални изследвания показват, че хората от източните култури (по-специално малцинствените групи в Азия) имат по-ниски нива на самооценка и на психично благополучие в сравнение с хората от западните култури. Така японци, китайци и корейци имат по-ниски нива на удовлетвореност от живота, по-често изпитват негативни емоции като вина и срам, имат по-високи стойности на тревожност, депресия и песимизъм в сравнение с представителите на другите култури. (Diener & Diener,1995) ¹⁹ В търсене на обяснение на получените резултати изследователите насочват своето внимание към анализ на променливи като индивидуализъм и колективизъм в поведението (Oyserman, Coon, Kemmelmeier, 2002) ,²⁰ моралните норми и различията в изразяването на емоциите в различните култури. Представителите на източните култури признават културните различия със

¹⁸ Ганева, З. (2010) Социални идентичности и психично благополучие. Валдекс ООД, ,89

¹⁹ Diener, E., Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and selfesteem. – Journal of Personality and Social Psychology, 68, 653-663.

²⁰ Oyserman, D., Coon, H., Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluations of theoretical assumptions and meta-analyses. Psychological Bulletin, 128, 3-72.

западните култури, приемат психологическите противоречия и в резултат имат по-ниски нива на удовлетвореност от живота и по-големи колебания в самооценката. Като различие в представителите на източните и западните култури е типа мислене - диалектическото срещу синтетичното. Представителите на западната култура възприемат противоречието и несигурността в рамките на нормалното. Позитивната самооценка е по-важна за изследваните лица от възприятието им за контрол и от нивото на оптимизъм, което изпитват. (Taylor, Brown, 1988) ²¹ Представителите на източните култури като цяло очакват и приемат повече негативни събития в своя живот. Хората от източните култури имат по-ниски нива на удовлетвореност от живота в сравнение с хората от западните култури, защото приемат съвместното съжителстване на доброто и злото в техния живот и защото възприемат света като непрекъснато развиващо се и променящо се място. Представителите на източните култури изпитват повече негативни емоции и обръщат по-голямо внимание на негативния си житейски опит в сравнение с представителите на западните култури (Schimmack, Oishi, Diener, 2002, 713) ²² При източните народи позитивните емоции са по-краткотрайни и по-променливи, имат по-рядко емоционален баланс, което се дължи на диалектическия принцип за противоречие и за това логично имат и по-ниски нива на психично благополучие (част от което са позитивните и негативните емоции) и самооценка в сравнение с представителите на другите култури (Ганева, 2010, 92). ²³ Формирането на адекватна самооценка и самоуважение е важен етап от юношеството. Изследване, сред ученици от арабските страни, относно влиянието на семейната среда за развитието на чувства на сигурност и стабилност, на признателност и уважение доказва, че юношите, които живеят в пълни семейства имат по-висока самооценка в сравнение с тези, при които единият родител отсъства или е починал (Мохамед Бен Али Мохамед Фкихи, 2004, 106 ²⁴, Абдулла Али Гюлфан Дигрейр, 2008, 95) ²⁵ Когато юношата

²¹ Taylor, S., Brown, J. (1988). Illusion and positive well-being: A social psychological perspective on mental health. – Psychological Bulletin, 103, 193-210.

²² Schimmack, U., Oishi, S., Diener, E. (2002). Cultural influences on the relation between pleasant emotions and unpleasant emotions: Asian and dialectic philosophies or individualism-collectivism? – Cognition and Emotion, 16, 705-719.

²³ Ганева, З. (2010) Социални идентичности и психично благополучие. Валдекс ООД, 92

²⁴ Мохамед Бен Али Мохамед Фкихи (2004) Поведенчески проблеми сред подрастващите, лишени от семейни грижи, докт. дисертация, Кайро

²⁵ Абдулла Али Гюлфан Дигрейр (2008) Разлики в разбиранията за себе си между подрастващите и сираците в юношеството, Риад, Колеж по висше образование, 95

чувства несигурност и зависимост от околните неговата самооценка намалява. Това се отнася както за момичетата, така и за момчетата (Зубайда Амазиан ,2007)²⁶ Между самоуважението и удовлетвореността от себе си има също пряка връзка, самочувствието е тясно свързано с нивото на очакванията и целите, които си поставя юношата. Когато изискванията не съответстват на реалните възможности се правят погрешни стъпки, неадекватно поведение, характеризиращо се с чувство на неудовлетвореност и нарастващо безпокойство. (Башир Muammrad, 2011,138) Съдържанието на самооценката, при арабските юноши, също определя равнището на самочувствието и повишеното или понижено значение на „себе си“. Високата самооценка показва, че индивидът смята себе си за ценен и важен, а ниската за това как го възприемат и оценяват околните (Абдураман Фахед Сюлейман, 1992,89)²⁷ Зависимостта на самооценката и самоуважението, от семейството и родителите, в западната и българската психология също е доказана. Родителите не само задоволяват потребностите на детето, но те оформят и неговите преживявания, а тяхното безусловно и подкрепящо отношение се отразява върху изграждането на самооценката му. Оценката или преценката на личността за собствената си стойност като човешко същество, включва самоуважението като качество на личността. За периода на юношеството тя поддържа „състоянието на духа“ на младия човек, защитава го срещу неуспехи, неодобрения от околните и дори от „спадове“ в живота. Според Йеспер Юл (2012)²⁸ „когато самоуважението се понижава с него спада и способността да се действа конструктивно“, а деструктивността в поведението е следствие от пониженото самоуважение. Младата, неукрепнала социална личност дълбоко преживява своите успехи и неуспехи и самоуважението и помага да гледа напред в бъдещето.

1.3.3. Развитие на моралното съзнание

Моралът и моралното съзнание, през периода на юношеството, могат да се разглеждат през две призми - морала като когнитивна и морала като елемент на социо-културните норми на поведение. Първата включва възможността на младия човек да възприеме и осмисли моралните ценности

²⁶ Зубайда Амазиан (2007) Връзка на самочувствието при подрастващите с техните проблеми и учебни потребности, Батен университет, Факултет по хуманитарни науки

²⁷ Абдураман Фахед Сюлейман (1992) Изграждане на самочувствието при деца в началното училище в Катар, Вестник по психология, кн.24, Кайро, Египетска книга,89

²⁸ Йеспер Юл (2012) Това съм аз. Ти кой си?, С., ИК Жанет 45

и да ги прилага, а втората да усвои историческите и културните им измерения. Авторите, изследващи когнитивното развитие на личността, включват като аспект в него, морала в перспективата на мисленето чрез морални категории. Последните се усвояват с годините и участват при вземането на решение за изпълнение на дадена постъпка в континуума на правилно-неправилно. Моралното развитие пряко зависи от когнитивното, тъй като личността трябва да достигне ниво на когнитивна зрялост, за да може да оперира с понятия, наситени с морален смисъл. Важно условие за развитието на етапите на морално развитие е формирането, в детето, на способност да мисли в перспектива. Именно моралното мислене прогресира от егоцентрично към фокусирано върху личното благосъстояние (предконвенционалното ниво) когато се преминава към загриженост за другите (родители, приятели, значими възрастни или други членове на обществото). Лонгитюдните изследвания, които провежда Л. Колберг, показват регресия на моралните съждения в юношеството – достигнатото постконвенционално ниво регресива до предконвенционално по време на промяна на степента на образование. Изследователят свързва подобна особеност с връщане към себе си на по-висше ниво и тук се появява “шум” между установяването на равновесие на личната позиция с тази на обществото. Освен това всеки от последните три стадия съдържа различен тип зрели морални съждения. Физиологичната зрялост може адекватно да функционира на всеки от тези стадии, за разлика от моралната. Разликата между стадите съответства на противопоставянето на една морална нагласа, по-конвенционална и авторитарна (от гледна точка на законовите норми), което може да се наблюдава при приоритетно при възрастните хора и нагласата, която е по-хуманистична и по-афективна, защото отчита значението на човешките преживявания, на емпатията, съчувствието и загрижеността, характерна за младия човек. Така се появяват два типа морал – на нормативната справедливост и на загрижеността и емпатията.

Един от най-близките сътрудници на Лорънс Колберг - Керъл Гилиган прави успешни опити за обосноваване на моралното развитие чрез половата принадлежност на хората. Така, според нея, етапите описани от колегата и са ориентирани към мъжете, което ги прави неспособни за обяснения, отнасящи се до жените. За целта тя въвежда понятието „морални гласове“.

Те са два вида: мъжкият глас е логичен и индивидуалистичен с акцент върху вземане на морални решения, защитаващи правата на хората, правосъдието и неговото запазване. Женският морален глас поставя акцент върху защитата на междуличностните отношения и грижата за хората. Моралните разсъждения се фокусират върху „перспективата за грижата“, съсредоточават се върху нуждите на индивида.(Gilligan, 1982)²⁹ Това показва, че има несъгласуваност в „моралните гласове“. Интегрирането в живота на собствения морален глас е най-добрият начин за осъществяване на личностния потенциал. Женското морално развитие е по-различно и това се доказва, чрез активността на жените в бизнес средите чрез начина по който се справят с етичните проблеми на работното място. Моралът на жените е ориентиран към разбирането на отговорностите в отношенията и затова те разглеждат моралните въпроси като проблем на противоречиви отговорности, а не на конкурентни права, това е „етиката на грижите“. Моралът при мъжете е ориентиран към разбирането на правилата и правата, това е „етиката на правосъдието“. В основата на моралното поведение стоят и системите от преживявания - морални емоции, които са свързани с интересите или благосъстоянието на човека. Те са мотивационната сила, помагаща да се върши добро и да се избягва лошото (Kroll J., Egan E., 2004)³⁰ и възникват в контекста на житейските преживявания и ежедневни избори. Самият процес на морално развитие предизвиква двойствеността в поведението. От една страна то е опосредствано от социалната среда и когнитивните и емоционални стимули в нея, от друга страна тези стимули формират ценности, които помагат на младия човек да развие морална автономност. Колкото повече юношата научава за традициите, обичаите, ритуалите, толкова интересът и отговорността му към социалната среда нараства. Положителното емоционално отношение към другия човек, постепенно се трансформира в поведение към него. Отношението на останалите членове на общността и ролята, която те определят на младия човек, влияе върху насочеността на неговите мотиви на поведение – алтруистични или нехуманни. Според българската авторка Емилия Маринова съществува разлика между „мотиви на морално поведение“ и „морални мотиви на поведение“. Там, където властва забраната, където индивидът няма право на свободен избор на поведение, „гравитират“ мотиви около

²⁹ Gilligan C.(1982) In a Different Voice:Psychological Theory and Womens Defelopment.Cambridge, Massachusetts:Harvard University Press

³⁰ Kroll J., Egan E. (2004) Psychiatry, Moral Worry, and the Moral Emotions,In:Journal of Psychiatric Practice, 10(6)

страха от физическо наказание или социален дискомфорт. Поведението се влияе от ценностите, а истинското морално поведение е резултат от удовлетворяването на релевантната му потребност. Зад всяка форма на преднамерена активност стои точно определена потребност. Формирането на моралната потребност е тази, която насочва поведението в континуума на моралността. Това означава, че за периода на юношеството не само осмислянето на моралните понятия и категории, но и потребността от тяхното използване структурират моралното поведение, като социална активност на младия човек.

В страни като Република Йемен тази роля изпълняват религиозните норми. Моралът се възприема като съвкупност от принципи и правила, които регулират поведението на човека в съответствие с ислямската религиозна система, за постигане на целите на човешкото съществуване. Човекът е призван да прави добри неща, да вярва в доброто и справедливостта, а моралът е божествен по своята природа и всяко действие на човека се идентифицира с това. Добрият мюсюлманин живее според моралните божествени предписания, защото „моралът е духът на исляма и ислямската законодателна система въплъщава субективността на този дух“. Вярата и моралът са вплетени добродетели в поведението на личността. Семейството и обществото формират моралните нагласи и оценки на децата. В периода на юношеството нарастващата склонност към независимост е в основата на конфликти с възрастните, които могат да се разрешат чрез взаимна загриженост, уважение и обич като се снеемe напрежението, което е възникнало и мотивите за конфликта. Ценностите и идеалите служат за прогнозиране на поведението в бъдеще.

1.3.4. Междоличностни отношения през юношеството – норма и отклонение

Богатството от интереси и потребности, в периода на юношеството, създава предпоставки за разширяване на социалните и междоличностни контакти от младия човек. В началото на периода идентифицирането на половата значимост стимулира бързото и ефективно усвояване на поведенчески стратегии, насочени към света на връстниците и възрастните хора. Юношата демонстрира поведение, което се отнася за възрастния човек, но за разлика от неговите цели общуването е необходимост, потребност и дори неизбежност.

Най-често срещаната форма на отклоняващо се поведение е агресивността и свързаната с нея активност към себе си и околните. Ако агресивното действие може да бъде форма на защитна реакция, то актът на агресия цели на причини зло или болка, това е едно преднамерено действие. (Арънсън, 2009)³¹ Агресивното поведение има съзнателен и целенасочен характер и затова може да се определи като метод за нарушаване на социалните норми, които личността може да определи като ненужни, излишни, остарели и неактуални. Податливостта към агресивни прояви се формира преди всичко поради пропуски – съзнателни или не, допускани от агентите на социализацията като семейството, училището и други социални институции. Това означава, че човек може да бъде социализиран на повече от две равнища, като по този начин той усвоява общия социален опит, ценностите, нормите на поведение и т.н. и активно се включва в социалните механизми, като в същото време усвоява някакъв субкултурен опит с по-малък обхват и с по-бедно съдържание, но съдържащ и норми на поведение, допускащи агресивността. Тези равнища се усвояват както в семейството, така и в създадени неформални групи на общуване в училище и на улицата. От друга страна агресията може да бъде разглеждана и като действие свързано с принуждаване. Това е така, защото принуждаването само по себе си включва агресивни действия, но то от своя страна не се свежда единствено до тях, а включва заплахата, наказание, използване на физическа сила, като способи за причиняване на вреда, изтръгване на покорство, заставяне, налагане, изпълняване на определени задължения и изисквания. Според Румен Стаматов (2008) принуждаването към агресия е свързано с постигането на различни цели: контрол над чуждото поведение, „възстановяване на справедливостта“, отстояване на достойнството и самоуважението (Стаматов. Р, 2008г.).³² От тази гледна точка агресията може да се превърне в едно от многото поведения в дадена ситуация, пред които юношата е поставен да избере. Липсата на социален опит ограничава възможността за прогнозиране поведението на другите хора. Това неумение ограничава реалната оценка на ситуацията и затова младият човек „гледа“ на света със заплашителен и враждебен поглед, подозира повече омраза и агресия в околните, което повлиява формиране на нагласа с агресивно съдържание. Младият човек проявява агресивност, когато е застрашен или

³¹ Арънсън Е. (2009) Човекът – „социално животно“, С, Дамян Яков

³² Стаматов Р., (2008) Детската агресия, Университетски учебник, Пловдив, ИК „Хермес“

нарушена неговата независимост във взаимодействията, когато околните изискват да се подчинява или когато открито демонстрират недоброжелателност. Агресивното поведение е отговорът на това. Агресивният стил се затвърждава, когато тези фактори действат продължително време и младата личност използва агресивността си много често. (Манчева,2018)³³ Съдържанието на рисковите фактори, в поведението, се конкретизират на: индивидуални фактори и предразположения, свързани с историята на агресивното поведение; агресията като защитно и като утвърждаващо поведение; черти на характера;самооценка; емоции, фрустрация и агресия.

ГЛАВА II. Дизайн на проведеното изследване

Съвременните, променящи се динамични отношения между хората, урбанизацията, жизненият стандарт и военните действия в някои райони на света, променят системите от личностни ценности и насоченост на социалната активност на младите хора. Социалната среда с нейните исторически напрупали се културни, морални, религиозни и естетически стандарти формира в тях социални нагласи и междуличностни отношения, които пряко влияят върху тяхното развитие в средата. Юношеската възраст е най-чувствителна към социалната си активност. Момчетата и момчетата възприемат модели на поведение, които синхронизират с изискванията на средата, но онова, което слабо се повлиява, са личностните измерения на оценките за личностна значимост и социална идентичност.Две различни републики предлагат два противоположни модела на поведение- единият насочен към когнитивно себедоказване и социално усъвършенстване, вторият към социално себедоказване чрез личностно – ценностно усъвършенстване. Какво е отношението, на тези модели, към отклоняващото се поведение е предмет на анализ в настоящата дисертационна разработка.

³³ Манчева Р.(2018) Стил на междуличностни отношения и агресивност при юноши, В: Психологията с лице към социалните проблеми, С,БАН,ИИНЧ

2.1. Цел и задачи на научното изследване.

Настоящият дисертационен труд се фокусира върху търсенето на общото и различното в личностните характеристики на юноши от Република Йемен и Република България. Изследователската потребност е насочена към разкриване значимостта на социо-културната среда, за тяхното експониране, и факторната им обусловеност за насоченост на поведение, различно от социалните очаквания. Като най-често проявявано такова е оценено агресивното.

Научна теза: Личностните характеристики са основните предиктори на агресивността в поведението при юношите. Социо-културната среда повлиява съдържанието на агресивността и някои от предпоставките за нея.

За постигане на така поставената цел се решават следните задачи, които операционализират процеса на реализиране на научното изследване.

А. Научно организационни задачи:

1. Запознаване с литературни източници, обезпечаващи получаването на научна информация по изследвания проблем;
2. Обособяване на две изследователски групи (в Република България и Република Йемен) за диагностициране на търсените феномени;
3. Избор на време и място за провеждане на психологичната диагностика в двете страни;
4. Избор на подходящи психологични въпросници, обезпечаващи получаването на изследователски данни по търсените феномени;
5. Разработване на изследователска програма за последователността на провеждане на изследването, обработката на получените резултати и тяхното интерпретиране.

Б. Научно изследователски задачи:

1. Изследване личностните характеристики на юноши от Република България и Република Йемен включващи дименциите: невротизъм; спонтанна агресивност; депресивност; раздразнителност; общителност; уравновесеност; стеснителност; откритост; емоционална лабилност; мъжественост-женственост.
2. Изследване степента на моралното безпокойство, на юношите от двете страни.
3. Изследване характеристиките на агресивността, при юношите от двете страни.

4. Изследване нивото на самоуважение при изследваните лица от двете страни

5. Търсене на общото и различното в личностните характеристики на българските и йеменските юноши.

6. Разкриване съдържателните страни на разликите и приликите в нивата на морално безпокойство и самоуважение при юношите от двете страни.

7. Разкриване влиянието на социо-културната среда върху проявите на агресивност при изследваните лица

8. Разкриване влиянието на фактора пол върху получените резултати на изследваните лица от двете страни.

9. Търсене на възрастовия аспект на изследваните феномени при двете извадки изследвани лица.

10. Разкриване статистическата значимост на връзката между изследваните феномени за двете групи изследвани лица

11. Разкриване статистическата значимост на влияние на личностните характеристики, самоуважението и морала при двете групи изследвани лица.

2.2. Хипотези на изследването

Основна хипотеза: Предполагаме, че агресивността в поведението на юношите се влияе от предиктори на социалната среда (ниво на морално безпокойство и самоуважение) и съответстващите за формата на агресивната активност личностни характеристики

Хипотеза 1: Предполагаме, че моралното безпокойство, при юношите, се повлиява от характеристиките на социо-културната среда, в която живеят

Подхипотеза: Моралното безпокойство при йеменските юноши е с по-високи стойности в сравнение с българските изследвани лица

Хипотеза 2: Предполагаме, че нивото на самоуважението е социално и полово обусловен фактор, повлияващ агресивността в поведението на юношите

Подхипотеза: Предполагаме, че самоуважението е по-високо при изследваните лица от женски пол, отколкото изследваните мъже.

Хипотеза 3: Предполагаме, се всяка една от формите на проява на агресивността е в пряка зависимост от такива личностни характеристики, които подпомагат проявата и

2.3. Изследвани лица

Поради факта, че изследваните лица са от две социо-културни общности те са разпределени в две групи – една на изследваните лица от Република България и втора на изследваните лица от Република Йемен. Обхватът на общата извадка е 320 човека – 160 юноши от Република България и 160 юноши от Република Йемен, разпределени равномерно по възраст и пол. И двата фактора - пол и възраст, са включени в изследването като променливи. Изследването е реализирано през 2015 година в Република Йемен в училища в град Аден и 2016 година в Република България в ПМГ „Акад. С.П. Корольов“ в град Благоевград. Учениците, от цялата извадка, живеят в населени места с повече от 50 хиляди жители.

Таблица 1. Разпределението на изследваните лица от цялата извадка

Страна	пол	N	Общо
България	мъже	80	160
	жени	80	
Йемен	мъже	80	160
	жени	80	

2.4. Методи за събиране на информация

2.4.1. Многофакторен личностен въпросник (FPI)

Фрайбурският личностен въпросник (виж приложение №1) дава възможност да се оценят някои личностни свойства и състояния, имащи първостепенно значение за процесите на социална адаптация и регулация на поведението. Разработен е през 1963 г. от група изследователи, сред които Й. Фаренберг, Х. Зарг и Р. Хампел. За първи път тестът е публикуван в 1970г., второто издание е през 1973 г., а третото издание – през 1978 година. Въпросникът е самооценъчен и съдържа няколко скали: Невротичност; Спонтанна агресивност; Депресивност; Раздразнителност; Общителност; Уравновесеност; Реактивна агресивност; Стеснителност; Откритост; Екстравертност-интровертност; Емоционална лабилност; Мъжественост-женственост.

2.4.2. Въпросник за моралното безпокойство на Лоурънс и Катрин Гууд

Целта на психологичния въпросник (Приложение №2) е да се установи доколко моралът изпълнява ролята на катализатор в общуването между хората. Двата автори определят три равнища на налично морално безпокойство, в зависимост от сумарния брой точки на отговорите с

положителен знак. При сума до 8 точки - моралното безпокойство е ниско, проявява се егоизъм или безразличие към чуждите проблеми.

2.4.3. Въпросник за диагностика на агресивността на Бъс-Пери

Автори на предложения в Приложение №3 въпросник са Arnold H. Buss и Mark Perry. Тя е втори вариант на въпросника за изследване на агресивността на А.Бъс, но акцентът не е върху видовете агресивна активност, а формите на нейната проява. Авторите са определили четири аспекта: физическа агресия (ФА); словесна агресия (СА); гняв (Г) и враждебност (В). Въпросникът за агресивност (ВА) е подобрена версия на Въпросника за враждебност - широко

2.4.4. Тест за диагностика нивото на самоуважение на Розенберг

Скалата за самоуважение на Розенберг (Rosenberg's Self-Esteem Scale) е личностен въпросник за измерване нивото на самоуважение. Самоуважението е субективна оценка на човека за себе си като вътрешно положителен или отрицателен човек. Към това се отнася и увереността в собствената ценност, утвърдителния принцип по отношение на правото да живееш и бъдеш щастлив, комфорт при приемане на мислите, желанията и потребностите, чувството че радостта е неотнемано право на всеки човек. Въпросникът измерва два независими фактора: самоунижение и самоуважение (колкото по-изразено е едното, толкова по-неизразено е другото).

2.5. Методи за обработка на получените данни

За статистическа обработка на получените данни се използва Програма SPSS (версия 19). На получените данни са приложени, няколко статистически анализа: описателна статистика, честотен анализ; Т-тест; корелационен анализ; дисперсионен анализ и регресионен анализ. Тъй като характеристиките на разпределенията с данни са близки до нормалното (гаусово) разпределение, се използват параметрични тестове.

ГЛАВА III. Анализ на резултатите от проведеното изследване

Резултатите, от процеса на изследване, се представят в последователност, обезпечаваща тяхното интерпретиране относно доказването на повдигнатите хипотези. За обосноваване статистическата значимост на резултатите първоначално се представят резултатите за общата извадка, а след това за двете групи изследвани лица поотделно. Честотният анализ включва мерките на разсейване, средната стойност ($\bar{x}$), медианата (Me) и модата (Mo) Изследваните лица, независимо от географската ширина, на която живеят, и съдържанието на социалната среда, към която принадлежат, притежават общи личностни характеристики. Обобщените числови резултати, за целия възрастов период, при изследваните лица от двете групи, е представен в Таблица 1. Силна степен на изразеност имат резултатите по фактори: Невротичност, Спонтанна агресивност, Емоционална лабилност, Раздражителност, Реактивна агресивност, Депресивност и Стеснителност. Те представят съвременния юноша като неспокойна личност с нисък праг на възбудимост и повишена чувствителност, водеща до бърза изтощаемост с „изгасване“ на възбудата. Високата степен на раздражителност се свързва с лоша саморегулация върху психичните състояния. Всички ситуации на неопределеност, младите хора понасят лошо, защото ги определят като трудни. Лесно изпадат в отчаяние и тежко преживяват неуспехите си, в състояние са заедно със самообвиненията си да демонстрират враждебност, по отношение на околните.

Таблица. 1. Резултати за личностните характеристики (за цялата извадка)

	Брой	стойност	Максимална ст.	Средна аритм.	Станд. откл.	Асиметрия		Ексцес	
						a	Станд. гр.	Стат.	Станд. гр.
Възраст	320	15	18	16,50	1,120	,000	-,136	1,363	,272
Невротичност	320	1	17	9,10	3,293	-,147	,136	-,521	,272
Спонтанна агресивност	320	0	12	5,93	2,420	,174	,136	-,446	,272

Депресивност	320	0	14	7,19	2,956	-,020	,136	-,396	,272
Раздразнителност	320	0	11	5,74	2,488	-,021	,136	-,613	,272
Общителност	320	1	14	7,87	2,579	-,084	,136	-,138	,272
Уравновесеност	320	1	10	5,79	1,911	,031	,136	-,289	,272
Реактивна агресивност	320	0	10	5,00	2,226	,122	,136	-,584	,272
Стеснителност	320	0	10	5,21	2,196	-,099	,136	-,506	,272
Откритост	320	0	13	8,57	2,510	-,461	,136	-,045	,272
Екстраверсия - интроверсия	320	0	11	6,94	2,013	-,477	,136	,228	,272
Емоционална лабилност	320	1	14	7,22	2,713	,021	,136	-,492	,272
Мъжественост-женственост	320	0	14	7,57	2,028	-,315	,136	,492	,272
Морално безпокойство	320	1	34	19,18	5,937	-,426	,136	,035	,272
Самоуважение	320	18	34	27,53	2,699	-,200	,136	-,039	,272
Физическа агресия	320	3	37	17,23	6,992	,392	,136	-,165	,272
Словесна агресия	320	6	26	16,19	4,117	,035	,136	-,508	,272

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Конфликтното поведение, като правило е най-често предпочитаната форма за защита от травмиращи личността преживявания. Високите резултати по фактора „раздразнителност“ свидетелстват и за склонност към непостоянство, игнориране на обществените правила и културни норми, пренебрежително отношение към моралните ценности. Това са фактори, които повлияват насочеността на поведението, в това число и такова с асоциална такава.

3.1. Статистическа значимост на получените резултати

Таблица 2. Модел на статистическа съвместимост (при двете групи)

Модел	R	R - квадрат	Изравнен R квадрат	Стандартна грешка на оценката
1	,449 ^a	,201	,191	13,08910
2	,445 ^b	,198	,191	13,09243

a. Predictors: (Constant), Емоционална лабилност, Откритост, Невротичност, Депресивност

b. Predictors: (Constant), Откритост, Невротичност, Депресивност,

c. Dependent Variable: Обща агресивност в проценти

При търсене на статистически значима корелационна връзка между общата стойност на агресивността и личностните характеристики, последната има значимост само за скалите: Откритост, Емоционална лабилност, Невротичност и Депресивност. Статистическият модел (Таблица 2) като обхваща повече от 40 % от случаите, поради, което статистическата процедура се определя като реалистична.

Таблица 3. Статистическа значимост за основните фактори (за двете групи)

Модел		Сума на квадратите	df	Среден квадрат	F	Ст. значимост
	Regression	13600,2 64	4	3400, 066	19,8 46	,000 ^a
	Residual	53967,213	315	171,324		
	Общо	67567,477	319			

2	Regression	13401,389	3	4467,130	26,061	,000 ^b
	Residual	54166,088	316	171,412		
	Общо	67567,477	319			

a. Predictors: (Constant), Емоционална лабилност, Откритост, Невротичност, Депресивност

b. Predictors: (Constant), Откритост, Невротичност, Депресивност

c. Dependent Variable: обща агресивност в проценти

Таблица 4. Корелационна зависимост между общата агресивност и личностните променливи

		обща агресивност в проценти	Невротичност	Депресивност	Раздражителност	Общителност	Уравновесеност	Стежителност	Открипост	Мъжественост-женственост	Екстраверсия-интроверсия	Емоционална лабилност
Обща агресивност	Pearson Correlation	1	,322 **	,382 **	,515 **	,099	,054	,096	,343 **	,144 *	,222 **	,364 **
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000	,078	,338	,085	,000	,010	,000	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Невротичност	Pearson Correlation	,322 **	1	,520 **	,377 **	-,156 **	,068	,485 **	,263 **	-,194 **	-,011	,558 **
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,000	,005	,224	,000	,000	,000	,839	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Депресивност	Pearson Correlation	,382 **	,520 **	1	,507 **	-,213 **	,065	,462 **	,484 **	-,219 **	-,008	,784 **
	Sig. (2-tailed)	,000	,000		,000	,000	,244	,000	,000	,000	,884	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Раздражителност	Pearson Correlation	,515 **	,377 **	,507 **	1	,009	,111 *	,215 **	,465 **	,178 **	,278 **	,514 **
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000		,874	,048	,000	,000	,001	,000	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Общителност	Pearson Correlation	,099	-,156 **	-,213 **	,009	1	,161 **	-,469 **	,013	,401 **	,511 **	-,306 **
	Sig. (2-tailed)	,078	,005	,000	,874		,004	,000	,815	,000	,000	,000

	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Уравновесеност	Pearson Correlation	,054	,068	,065	,111*	,161**	1	-,004	,079	,340**	,437**	-,027
	Sig. (2-tailed)	,338	,224	,244	,048	,004		,945	,158	,000	,000	,629
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Стеснителност	Pearson Correlation	,096	,485**	,462**	,215**	-,469**	-,004	1	,124*	-,394**	-,213**	,514**
	Sig. (2-tailed)	,085	,000	,000	,000	,000	,945		,027	,000	,000	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320

Откритост	Pearson Correlation	,343**	,263**	,484**	,465**	,013	,079	,124*	1	,058	,228**	,414**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,815	,158	,027		,301	,000	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Мъжественост-женственост	Pearson Correlation	,144*	,194**	-,219**	,178**	,401**	,340**	,394**	,058	1	,450**	-,236**
	Sig. (2-tailed)	,010	,000	,000	,001	,000	,000	,000	,301		,000	,000
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Положителната корелационна връзка между общата агресивност и личностните характеристики е доказателство за значимостта им в живота и поведението на юношата, особено когато става дума за отклоняващите се, социално неодобряеми форми на личностна или групова активност. Адекватността на самооценяването, на собствените достойнства и

недостатъци, помага за съхраняване на уважението към себе си. Резултатите от статистическата процедура - регресионен анализ показват значимост ($p < 0,001$) единствено по отношение на факторите: Откритост, Невротичност и Депресивност и затова те стават обект на анализ при разкриване съдържателната страна на поведението при двете извадки изследвани лица. Разпръскването е много малко

Таблица 4А. Личностни фактори, влияещи върху общата агресивност (за цялата извадка)

Модел	Нестандартизирани коефициенти		Станд. коефициент	t	Ст. значимост	Колинеарност	
	β	Стандартна грешка	Beta			Tolerance	VIF
(Constant) постоянни променливи	37,229	3,000		12,41	,000		
Невротичност	,650	,272	,147	2,393	,017	,671	1,490
Депресивност	,674	,422	,137	1,599	,111	,346	2,892
Откритост	1,158	,334	,200	3,464	,001	,763	1,311
Емоционална лабилност	,490	,455	,091	1,077	,282	,352	2,838
(Constant)	37,693	2,969		12,64	,000		
Невротичност	,733	,261	,166	2,813	,005	,730	1,370
Депресивност	,970	,320	,197	3,031	,003	,600	1,666
Откритост	1,180	,334	,204	3,537	,000	,765	1,306

a. Dependent Variable: обща агресивност в проценти

Положителните β -коефициенти са доказателство, че с нарастване изразеността на факторите: невротичност, депресивност и откритост, при изследваните лица, нараства и стойността на общата агресивност. Това не се отнася за емоционалната лабилност. Тези фактори са предиктори за агресивността при юношите въобще.

3.2. Моралното безпокойство като фактор за агресивността

Таблица 5. Резултати за различията в нивата на морално безпокойство и общата агресивност за двете групи поотделно

	Държава	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
--	---------	---	------	----------------	-----------------

Морално безпокойство	България	160	16,37	5,541	,438
	Йемен	160	21,99	4,913	,388
Обща агресивност в проценти	България	160	63,2813	15,27722	1,20777
	Йемен	160	59,6444	13,59796	1,07501

Моралното безпокойство като променлива за цялата извадка, не показва висока статистическа значимост, като предиктор за поведението им. Изследваните лица от двете групи, в моралното си поведение са по-зависими от социалната среда, културните и религиозните и характеристики. Резултатите за моралното безпокойство показват статистически различия на значимост (при $p < 0.05$) за двете изследвани групи (от Република България и Република Йемен), както по възраст, така и по пол.

Фигура. 1 Различия в нивата на морално безпокойство при юноши (15-18 г.) от Р.България и Р.Йемен

Като цяло стойностите за моралното безпокойство имат по-висока изразеност при юношите от Република Йемен. Това се отнася както за момчетата, така и за момичетата и обхваща целият възрастов период – от 15 до 18 години. Моралните категории на поведение са по-значими за йеменските юноши в сравнение с българските, те са индикатори за по-високата им чувствителност относно отношенията на хората към проблемите на околните. При тях засиленото морално безпокойство води до неадекватно реализиране в определени ситуации и склонност към самонараняване. При българските юноши безпокойството, отнасящо се до съблюдаването и

спазването на моралните ценности има по-голяма рационалност, а самото поведение е по-силно личностно ориентирано. Най-силно моралните категории се актуализират на 17 годишна възраст, както при момчетата, така и при момчетата от двете страни. Ако се приеме идеята на Ж.Пиаже, че моралността се осъществява чрез прехода във взаимоотношенията, градящи се върху авторитета и доминирането към отношение на коопериране чрез доброволно усвояване на правилата на подчинение на тях, завоюване на самостоятелност на поведение и развитие на операции на реципрочност, това се случва точно във възрастта около 17 години. Това е и възрастта в която отношенията дете-възрастен се разтварят навън към социалната среда, а ориентацията в света на моралните ценности продължава от периода на пубертетната възраст. Моралната цялост на юношата включва обединението на три структурни компонента: морално мислене, включващо опериране със съждения, които имат морално съдържание и дават възможност да се правят обосновани, съзнателни морални избори; морално поведение, което се осъществява на базата на тези избори и включва активност – действие или постъпка и морални чувства, които помагат на младия човек да изпита удовлетворение или не от тяхното извършване. Моралното чувство помага и за това, юношата да изпита удоволствие от постъпката си или дори от мислите си за даден човек или ситуация. Получените резултати показват, че моралното безпокойство се свързва повече с възрастта, а моралната чувствителност с различните социални среди, независимо, че тази разлика не е много голяма. Изследваните лица от Йемен мъже показват по-високи стойности (= 22.67) в сравнение с жените (= 21.29). При изследваните лица от България е обратното =16.21 при момчетата и =16.52 при момичетата. Според когнитивно-еволюционния модел, на генезиса на моралните съждения на Керъл Гилиган, различното моралното развитие при жените е обосновано. (Gilligan C.,2016) Тя свързва моралната активност на жените с етиката на загрижеността, а мъжката с етиката на справедливостта, закона и нормата. Етиката на грижата се основава на предписанието за ненасилие и добронамереност в общуването, а етиката на правото - на принципа на равенството. Женското мислене се фокусира върху емпатията, докато мъжкото върху правото, равенството и истината. Типа мислене е в основата и на моралните чувства и моралния избор на поведение. При тяхното наличие, отговорното отношение към социалните норми не е конформизъм, а по-скоро житейско разбиране, защото моралните норми са една част от системата от социални норми. Така може да се предположи, че високата

чувствителност, към един от видовете норми, съпътства възприемането и на останалите. Моралният човек уважава и културните и религиозните и естетическите и правните норми. По-високата чувствителност към моралността в поведението, при изследваните лица от република Йемен е доказателство, че ценности като: справедливост, равенство и правда са в основата на поведението на юношите – момчета, докато при момичетата моралното поведение се свързва с положителните отношения между хората. Полово ролевите различия са повече характерни за общества в които статусните позиции, на мъжа и жената, са регламентирани и се спазват от всички членове на общността.

При изследваните жени от България, спрямо мъжете, са налични сходни по значимост резултати за цялата извадка. При групата на 15 годишните лица, от женски пол от България ($=19,2$) е налице по-високо ниво на морално безпокойство, отколкото при 15 годишните мъже ($=16,35$). Отново при групата на 18 годишните лица от женски пол от България ($=15,2$) също е налице по-високо ниво на морално безпокойство, отколкото при 18 годишните мъже ($=14,05$). Тези резултати доказват, че и при българските изследвани лица (момичета и момчета) моралната чувствителност е различна. Установява се и тенденция по-високата морална чувствителност в началото на изследвания период намалява след това. Липсват доказателства за статистически значими разлики в степента на морално безпокойство при изследваните лица – юноши от република България, за разлика от изследваните лица от Република Йемен. Потвърждава се предположението, че съществуват статистически значими различия ($t[318]=9,598$, $p<0.001$) между нивата на морално безпокойство при юношите от Република Йемен ($=21,99$) и от Република България ($=16,37$). Социо-културната среда е значим предиктор за преживяването на морално безпокойство. По-високата чувствителност на йеменските юноши се свързва със социално-икономическото положение на хората в страната и ценностите на семейството (Хусеин, 2011)

3.3. Самоуважението като фактор за агресивността

В периода на юношеството силно се разширява обхвата на личностните и социални потребности. Интензивните процеси на общуване помагат на младия човек да доближи индивидуалните си потребности до тези на останалите хора. Това се свързва с процеса на социализация и

включва актуализиране на няколко потребности: потребността общуване, потребност от сдружаване, потребност от принадлежност, нравствени, естетически и културни потребности. Независимият Аз се стреми да ги удовлетвори и това пряко повлиява неговата самооценка. За да е успешен, в това, юношата влага усилия и търси възможности за доказване на своята ефективност. Отношението към нея повлиява степента му на самоуважение.

Като психичен конструкт самоуважението представлява обобщено отношение на личността към себе си. Високото самоуважение включва приемане и уважаване на себе си, докато ниското неудовлетворение, презрение и дори неприемане на себе си. Самоуважението в периода на юношеството е важна и устойчива черта, тясно свързана с останалите свойства на младия човек. Приемайки себе си, той с лекота положително възприема и околните, отрицателното отношение провокира недоверие и дори неприязъм спрямо тях.

Фигура 2. Различия в нивата на самоуважение при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Проведеното изследване показва интересна тенденция при изследваните лица от мъжки пол. Степента на самоуважение при йеменските младежи е много по-висока, отколкото при българските. Дори при 18 годишните тази разлика е в близо два пъти. Самоуважението при изследваните лица от женски пол се запазва почти еднакво за целия възрастов период, както за момичетата от Република Йемен, така и за тези от Република България.

Нивата на самоуважение при изследваните юноши са най-високи ($\bar{X}=28,15$) при мъжете от Йемен на възраст 18 години. При жените най-високи са стойностите на самоуважението е при групата изследваните лица на 16 години от България ($\bar{X}=28$). Значителни са различията в нивата на

самоуважение при мъжете от България и от Йемен -15-18 годишните мъже от Йемен показват добро самоуважение (средни аритметични стойности между $\bar{X}=26,45$ и $x=28,15$) и могат адекватно да оценят достойнствата и недостатъците си. При българските юноши от мъжки пол на възраст 15-16 г. и тези на 18 години са налице по-ниски стойности на самоуважение (средна аритметични стойности между $x=14,15$ и $x=16,35$), което означава, че до голяма степен не им достига самоуважение, те по-често са склонни да обвиняват себе си, поставят акцент върху слабите си страни и често във всяко събитие търсят потвърждение на своята нищожност. Лицата от мъжки пол, които се характеризират с баланс между самоуважението и самоунижението са българските юноши на възраст 17 години ($\bar{X}=18,75$). Тази възраст е преходна и много значима за младия човек, явно зрелостта настъпва именно в този период.

При контент анализа на резултатите, от двете изследвани групи лица, се установява, че юношите от Република България показват изразено положително отношение към парите и тяхната изключително важна роля в живота им. Те демонстрират висока степен на съгласие с твърденията, че именно парите могат да се разглеждат като средство за разрешаване на почти всички житейски проблеми, определят независимостта и превъзходството на човека над останалите и са показател за високата му самооценка, престижа и самоуважение. Това се свързва с процеса на тяхната икономическа социализация (Кръстев, Йорданова, Иванчев, 2011)³⁴ Ако икономическите условия се приемат като базисна оценка на личностното благополучие и отношението на юношата към себе си, то за изследваните лица от България финансовото благополучие е важен аспект за определяне на отношението им към себе си. Йеменските юноши рационализират парите, те повече свързват самоуважението с личностната си активност и успехите в това, което правят. Интересно е да се отчете факта, че самоуважението не е полово диференцирано при изследваните лица от Република Йемен, за разлика от изследваните юноши от Република България. Вероятно за това оказва влияние и физиологичното развитие, което е по-ускорено при момчетата, отколкото при момчетата.

Таблица 6. Взаимовръзка между общата агресивност и самоуважението

³⁴ Кръстев Л., Йорданова Б., Иванчев Н. (2011) Специфика на икономическата социализация. В Българско списание по психология, бр. 3-4/2011, 294

		Обща агресивност в проценти	Невротичност	Депресивност	Раздразнителност	Общителност	Уравновесеност	Стегнатост	Откритост	Мъжественост-женственост	Екстраверсия-интроверсия	Емоционална лабилност	Морално безпокойство	Самоуважение
Обща агресивност	Pearson Correlation	1	,322**	,382*	,515*	,099	,054	,096	,343*	,144*	,222*	,364*	,142*	-,005
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000	,078	,338	,085	,000	,010	,000	,000	,011	,932
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320
Самоуважение	Pearson Correlation	-,005	,092	-,090	-,126*	-,028	-,043	,040	-,084	-,101	-,078	-,066	-,027	1
	Sig. (2-tailed)	,932	,101	,110	,025	,613	,439	,475	,132	,072	,163	,239	,631	
	N	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320	320

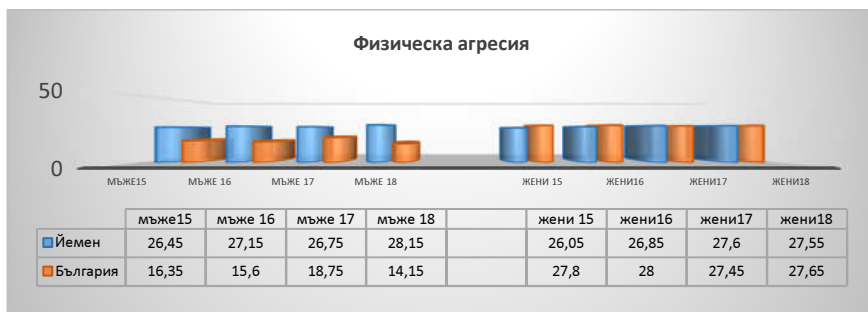
** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

За цялата извадка изследвани лица корелационната зависимост между общата агресивност и самоуважението показва отрицателна зависимост. С нарастване на самоуважението намалява агресивността, което показва, че агресивната личност, в периода на юношеството, има ниска субективна оценка за себе си, оценява се като малоценностна, изпитва дискомфорт при приемане на мисли, желания и потребности от околните. Всъщност именно невъзможността, на младия човек, да намери адекватна, спрямо собствената му индивидуалност социално значима изява, може да провокира антисоциалност в поведението. Самоунижението стимулира това.

3.4. Социални измерения на агресивността

В проведеното изследване се измерват няколко съществени компонента на агресивността в поведението на юношата, включващи начинът по който тя се проявява: физическа агресия, словесна агресия, гняв и враждебност.

Фигура 3. Различия в нивата на физическа агресия при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

От резултатите на Фигурата се вижда, че физическата агресия, при изследваните юноши, е най-висока ($\bar{X}=28,15$) при мъжете от Република Йемен на възраст 18 години. Най-ниски са нивата при мъжете, на същата възраст, от България ($\bar{X}=14,15$) които са под нормата за мъжете, спрямо българската популация. Значителна е разликата между нивата на физическа агресия и при останалите възрастови групи лица от мъжки пол от Йемен сравнени с тези от България. Мъжете от Йемен на възраст 15 години са с по-високи нива ($\bar{X}=26,45$) на физическа агресия от тези на мъжете на същата възраст от България ($\bar{X}=16,35$). Мъжете от Йемен на възраст 16 години също са с по-високи нива ($\bar{X}=27,15$) на физическа агресия от тези на мъжете на същата възраст от България ($\bar{X}=15,06$ – под нормата. Юношите от мъжки пол от република Йемен на възраст 17 години, също са с по-високи нива ($\bar{X}=26,75$) на физическа агресия от тези на юношите, на същата възраст от мъжки пол, от България ($\bar{X}=18,75$). Като цяло може да се направи заключението, че юношите – момчета демонстрират по-високо самоуважение и по-висока изява на физическа агресия в сравнение с връстниците си. Мъжкият и женски стереотипен модел на поведение до голяма степен се определя от социокултурната среда, а оттам и от възможността той да се оцени и приеме от околните. Ако в този модел са заложили, унаследени агресивни активности, те лесно се проявяват във всяко поколение. Това означава, че могат да съществуват социо-културни фактори, които да стимулират и обратното – да стопират агресивното поведение на хората. Вероятността от проява на агресивно поведение, от страна на индивида, се ограничава в голяма степен от културата, ценностите и

социалните норми (Крайг, Бокум, 2004, 913)³⁵ Още през 70 години К. Карвър доказва, че високото ниво на самосъзнание усилва агресията при индивиди, които изначално се отнасят благосклонно към физическото наказание, но намалява агресията при лицата, които смятат, че физическото наказание е неприемливо. (Carver,1975)³⁶ Високото ниво на самоуважение и приемане на себе си, като ценност, стимулира физическата активност, когато то е застрашено или юношата се възприема като недооценен.

Таблица 7. Резултати за физическата агресия при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	27,125	27,0125	27,06875
България	16,2125	27,725	21,96875

Изследваните лица от женски пол и при двете извадки във всички възрасти, показват равностойни резултати, дори и в частта си за по-високи такива. Всички резултати са с висока изразеност (над нормата за възрастта). Това е доказателство за различната нагласа към физическа агресия при момчетата и момичетата. И други изследвания доказват(Манчева,2011³⁷,Бидълф, 2007)³⁸че съвременните момичета демонстрират по-висока физическа агресия от момчетата, независимо, че се придържат към различни стереотипни модели на поведение. В съвременната си интерпретация физическата агресия все повече се използва като инструмент за физическо насилие.

³⁵ Крайг Г., Бокум Д. (2004) Психология развития. М., стр. 913

³⁶ Carver С. (1975) Physical aggression as a function of objective self-awareness and attitudes toward punishment. Journal of Experimental Social Psychology, 10, 365-370

³⁷ Манчева Р. (2011) Психологичен профил на лица с девиантно поведение, доклад VI Национален конгрес по психология, София, 873-879

³⁸ Бидълф С.(2007) Как се възпитават момчета, С., Колибри

Фигура 4. Различия в нивата на словесна агресия при юноши (15-18 г.) от България и Йемен

Резултатите, представени нагледно на Фигура 4, показват различните стойности за вербалната агресия при изследваните лица от двете социокултурни общности. Думите сигнали са най-изразената форма за реализацията и. Най-висока степен на използване на словесната агресия има при изследваните девойки от Република България на 15 годишна възраст ($\bar{X}=19,45$) Тези нива са над нормата за полулацията на жените в България. Най-ниска е стойността при девойките от Републка Йемен на възраст 16 години ($\bar{X}=13,25$). Всички изследвани лица - жени от България показват по-високи нива на словесна агресия в сравнение с лицата от женски пол от Йемен. При юношите от женски пол от Йемен на възраст 15 години нивото на словесна агресия ($\bar{X}=14,6$) е по-ниско от това при жените на същата възраст от България ($\bar{X}=19,45$ – над нормата за жените). При юношите от женски пол от Йемен на възраст 16 години, нивото на словесна агресия ($\bar{X}=13,25$) е по-ниско от това при жените на тази възраст от България ($\bar{X}=18,05$ – над нормата за жените). При юношите от женски пол от Йемен на възраст 17 години нивото на словесна агресия ($\bar{X}=14,4$) е по-ниско от това при жените от България ($\bar{X}=16,1$), като тези стойности са в норма. При девойките от Йемен на възраст 18 години нивото на словесна агресия ($\bar{X}=15,45$) е по-ниско от това при жените на 18 години от България ($x=16,95$), които стойности отново са в нормата за българската полулация. Словесната агресия, при изследваните лица от мъжки пол, показва противоречивост, но в границите на нормата. Лицата от мъжки пол на възраст 16 и 17 години от България са вербално агресивни в по-голяма степен от йеменските млади мъже на същата възраст. Обратно, лицата от мъжки пол на възраст 15 години и 18 години от Йемен са вербално агресивни в по-голяма степен от българските млади мъже на същата възраст. Като цяло словесната агресия е по-силно изразена при изследваните лица (мъже и жени) от Република България.

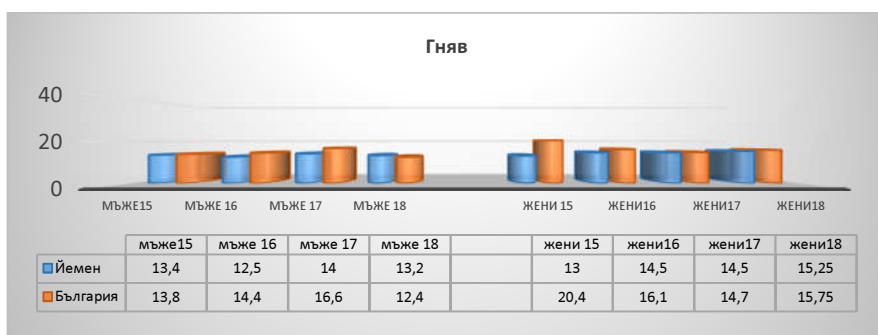
Таблица 8. Сравнителни средни стойности за двете извадки

Държава	Стойност	
	мъже	жени
Йемен	15,66	14,42
България	16,21	17,63

В българската социо-културна среда, за женската психика е по-характерна косвената форма на агресия, свързана с говорене, използване на крясъци, обидни думи и изрази, т.е. вербалната агресия се свързва приоритетно с женското поведение. Резултатите, от проведеното

изследване, потвърждават тези полово-ролеви представи. Това не се отнася за изследваните юноши от мъжки пол. За тях очакванията са за по-изразена физическа агресия, което изследването не установява. За йеменската общност както физическата, така и вербалната юношеска агресия се отнася повече за изследваните лица от мъжки пол.

Третият изследван компонент, на агресивността, е гневът. Гневната агресия включва силна интензивност на негативни емоции и преживявания с промени във физиологичните функции на организма. Основната задвижваща емоция – гневът е насочена, както към себе си, така и към други хора или обстоятелства. Затова много често се свързва с фрустрационна ситуация, а в нея с ефекта на „безсилния гняв“.

Фигура 5. Различия в нивата на гняв при юноши (15-18 г.) от България и Йемен

На представените резултати на Фигура 5, се показват по-високите стойности за гняв при българските изследвани лица – юноши, в сравнение с връсниците им от Република Йемен. Нивата на гняв са най-високи ($\bar{X}=20,4$) при девойките от България на възраст 15 години, а най-ниски при юношите от мъжки пол също от България, в края на изследвания период- на 18 годишна възраст ($\bar{X}=12,4$). И едните и другите стойности са в нормата за българската популация. При йеменската извадка от жени се установява и тенденция с нарастване на годините да се увеличава и гнева, което определя разлика в интензивността му при момичетата през всяка една година от изследвания период. Сред мъжете- юноши най-високи са нивата на гнева при възрастовата група на 17 годишните, като по-високи са нивата на гнева при юношите от България ($\bar{X}=16,6$) в сравнение с тези при юношите от Йемен от същата възрастова група ($\bar{X}=14$). При мъжете на възраст 18 години от Йемен нивата на гнява са по-високи ($\bar{X}=13,2$), отколкото при мъжете от

България на 18 годишна възраст ($\bar{X}=12,4$). По-високи са нивата на гнева при юношите от България ($\bar{X}=14,4$) на 16 годишна възраст в сравнение с при юношите от Йемен от същата възрастова група ($\bar{X}=12,5$). По-високи са и нивата на гнева при юношите от България ($\bar{X}=13,8$) на 15 годишна възраст в сравнение с юношите от Йемен от същата възрастова група ($\bar{X}=13,4$). Всички получени стойности, при мъжете, са в границите на нормата за пола им.

Таблица 9. Резултати за „гнева“ при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	13,275	14,3125	13,79375
България	14,3	16,7375	15,51875

Изследвания, проведени от руският учен Е.Ильин доказват подобна сходност в доминиращата роля на емоциите при момчетата и момичетата в периода на юношеството. Според автора, агресивните тенденции в двата пола първоначално са равни, но с времето настъпва полова диференциация. С възрастта честотата и интензивността на гнева при момичетата нараства, а при момчетата обратното намалява. (Ильин, 2003)³⁹

Фигура 6. Различия в нивата на враждебност при юноши (15-18 г.) от България и Йемен

Враждебността е емоционално състояние, имащо отношение към дисбаланса в хода на индивидуалното психично развитие, свързано с преживяването на гняв. Човек изразява гнева си в момента, в който го изпитва и към този, към когото го изпитва. В резултат на това гневът се натрупва и започва да се проявява като агресия, формираща се от неприятелска, недоброжелателна нагласа. Враждебността е в основата на поведенческата негативна активност спрямо друг човек.

Таблица 10. Резултати за „враждебността“ при двете групи изследвани лица

³⁹ Ильин Е. (2003) Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. М., 63-64

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	22,8125	22,8	22,80625
България	22,7625	24,5875	23,675

От резултатите, на проведеното изследване с юноши, се установява, че най-изразена е враждебността при девойките от България на възраст 15 години ($\bar{X}=29$). Високото ниво е над-граничния диапазон за жените от българската популация. Тези резултати допълват високата гневливост и словесна агресия, свързани със същата възраст. При 15 годишните момичета от Република Йемен резултатите са в другата крайност – най- ниски ($\bar{X}=21,4$), а след това постепенно нарастват. Тук се забелязва същата тенденция за развитие на враждебността с времето, както и при гнева, при изследваните лица от женски пол. При жените на възраст 16 години от Република България се наблюдават по-високи нива на враждебност ($\bar{X}=23,25$), отколкото при жените на същата възраст от Република Йемен ($\bar{X}=22,7$). Това се среща и при българските жени на възраст 17 години ($\bar{X}=22,85$), в сравнение с йеменските ($\bar{X}=22,45$). При жените на възраст 18 години ситуацията се променя – при българските изследвани лица се срещат по-ниски нива на враждебност ($\bar{X}=23,25$), отколкото при жените, на същата възраст, от Република Йемен ($\bar{X}=24,65$). След 15 годишна възраст враждебността се повлиява от съдържанието на социалната среда – при българските жени запазва нивото си, става устойчиво, докато при изследваните лица - жени от йеменската извадка се увеличава с нарастването на възрастта. С годините се увеличава и гневливостта им. При изследваните лица, от мъжки пол на възраст 15 години от Република България, се наблюдават по-ниски нива на враждебност ($\bar{X}=21,2$), отколкото при мъжете, на същата възраст, от Република Йемен ($\bar{X}=23,85$). Това се отнася и за следващата възраст. При 17 годишните момчета резултатите се променят – българските юноши показват по-високи нива на враждебност ($\bar{X}=26$), отколкото при мъжете на същата възраст от йеменската извадка ($\bar{X}=23,25$). Това се запазва и в следващата възраст – 18 години. При мъжете от България се наблюдават по-високи нива на враждебност ($\bar{X}=22,5$), отколкото при мъжете на същата възраст от Йемен ($\bar{X}=21,95$). За целия възрастов период нивата на враждебност са в границите на стандартните норми за българска популация.

Таблица 11. Резултати за общата агресивност при двете групи изследвани лица

Държава	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
България	160	63,2813	15,27722	1,20777
Йемен	160	59,6444	13,59796	1,07501

Таблица 12. Резултати за общата агресивност от T-test за 2 независими извадки с равни дисперсии

	F	Sig.	t	df	Sig.(2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
Equal variances assumed	2,602	,108	2,249	318	,025	3,63685	1,61690	,45568	6,81802
Equal variances not assumed			2,249	313,784	,025	3,63685	1,61690	,45552	6,81819

От статистическата процедура, представена на Таблица 11 и Таблица 12 се доказва, че съществуват статистически значими различия при ($t_{|318|}=2.249$, $p<0.025$) между нивата на обща агресивност при юношите от Република Йемен ($\bar{X}=59.64$) и от Република България ($\bar{X}=63.28$). Получените резултати дават основание да се потвърди предположението, че агресивността се повлиява от социо-културните условия. Разлики се установяват и по пол, като следствие от полово-ролевото възпитание на младите хора и предаването, от възрастните, на стереотипния мъжки и женски модел на поведение и социалните очакванията за неговото спазване.

3.5. Личностните характеристики като предиктори на агресивността

Развитието на личността, през периода на юношеството, обуславя различна степен на изразеност на онези нейни характеристики, които пряко могат да повлияят агресивната и активност. В това изследване те включват: невротичност, спонтанна агресивност, депресивност, раздразнителност, общителност, реактивна агресивност, уравновесеност, стеснителност, откритост, екстровертност, емоционална лабилност, мъжественост – женственост.

Фигура 7. Различия в нивата на невротичност при юноши (15-18 г.)от Република България и Република Йемен

Като цяло от резултатите, представени на Фигура 7, се установява, че факторът невротичност има по-висока степен на изразеност при йеменските юноши. Това се отнася за изследваните лица и от двата пола. Пикови възрастови зони са 15-те години при йеменските момчета ($\bar{X}=11,05$) и 16-те години при момичетата. Най-ниска невротичност има при 16 годишните момчета (мъже) от Република Йемен. Като личностна характеристика, за цялата извадка невротичността, запазва близки стойности

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	9,3125	10,5625	9,9375
България	7,761	8,775	8,268

Таблица 13. Резултати за „невротичността“ при двете групи изследвани лица

За изследваните лица, от женски пол от Република България, преобладават по-ниски стойности на невротичността, в сравнение с резултатите на момичетата от Република Йемен, но и двете възрастови групи влизат в диапазона на средна и висока невротичност. Това се отнася и за изследваните лица от мъжки пол, с изключение на 15 годишните мъже (йеменци). За целия изследван период невротичността се определя като съществена личностна характеристика по-силно срещана при изследваните лица от йеменската социо-културна общност.

Фиг. 8 Различия в нивата на спонтанна агресивност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Спонтанната агресивност е непровокираната, бърза активност на личността, насочена към причиняване на някаква вреда. До голяма степен тя се определя от средата и сигналите, които човек приема от нея. Получените резултати за двете групи изследвани лица показват, че българските младежи са с по-висока изразеност на реакция с агресивна насоченост, те по-често

реагират импулсивно. При мъжете спонтанната агресивност се запазва като личностен фактор за агресивност, докато при жените с годините импулсивността в реакциите се ограничава. Момчетата по-рано, в сравнение с момчетата, започват да рационализират провокиращите ги събития и хора. Като цяло се запазва силната степен на присъствие на фактора в личността на младия човек. За изследваните лица от Република Йемен се запазва средната степен на изразеност. За разлика от българските си връстници те са по-умерени в спонтанността си, повече обмислят и преценяват както ситуацията, така и участниците в нея. Йеменските юноши (особено момчетата) реагират по-разумно, а не спонтанно, когато използват агресия.

Фигура 9. Различия в нивата на раздразнителност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Факторът раздразнителност се свързва с емоционалната устойчивост и високите стойности, по фактора, свидетелстват за наличие на емоционална неустойчивост на личността. Според Ч. Спилбъргър, раздразнителността се свързва с такова качество на личността като гневливост. Гневливостта е устойчива емоционална черта на човека, която има няколко характеристики: склонност към възприемане на широк спектър от ситуации като провокация; средно изразено чувство на раздразнение или досада, стигащо до ярост; черта на темперамента, която се проявява и без да е налице провокираща ситуация (по Ильин, 2014)⁴⁰ Резултатите, от проведеното изследване, показват силна степен на изразеност за цялата извадка изследвани лица.

Таблица 14. Резултати за фактора „раздразнителност“ при двете групи изследвани лица

⁴⁰ Ильин Е. (2014) Психология агрессивного поведения. СПб, Питер, 57

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	5,75	5,65	5,70
България	5,675	6,0125	5,84375

Раздражителността се отнася, както за изследваните юноши (момичета и момчета) от Република България, така и за тези от Република Йемен. Може да се приеме, че тя е възрастова особеност, която не се влияе от пола на изследваните лица. Важна особеност обаче е, че с увеличение на възрастта интензивността и намалява, независимо, че си остава в границите на силната изразеност. Една от най-важните личностни характеристики на личността в периода на пубертета е общителността. Младият човек не само се нуждае от контакти с останалите хора, но общуването е една от формите на социалната му активност. За него общуването е и потребност и необходимост.

Фигура 10. Различия в нивата на общителност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

От резултатите, представени на Фигура 10 се вижда, че изследваните лица от Република България показват по-висока степен на общителност в сравнение с юношите от Република Йемен. Половата диференциация на резултатите е в полза на жените и от двете групи в сравнение с мъжете. Най-общителни са мъжете на възраст 18 години от българската популация. Наблюдава се двойствена тенденция: общителността при българските юноши - мъже расте с възрастта. Стойностите в началото на периода ($\bar{X}=6,55$) значително се увеличават в края при 18 годишните ($\bar{X}=9,95$). При юношите – мъже от йеменската извадка се забелязва обратното – с възрастта намалява потребността от общуване. За изследваните лица – жени, общителността запазва значимостта си за целия изследван период, както при йеменските девойки, така и при българските.

Таблица 15. Резултати за „общителността“ при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	7,6125	8,0125	7,8125
България	7,85	8,2625	8,05625

Тези резултати потвърждават изследване, проведено и с руски юноши, което доказва, че общителността при жените е значително по-висока от тази при мъжете на същата възраст.(Авдиенко,2018)⁴¹ Затвърждава се идеята, че половата диференциация е значим фактор за обхвата на общителността в периода на юношеството.

Фиг. 11 Различия в нивата на уравновесеност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Уравновесеността отразява устойчивостта на стрес на личността. Високите стойности на резултатите свидетелстват за добра защитеност от въздействието на стрес-фактори в ежедневните житейски ситуации, базираща се на самоувереност, активност и оптимизъм на младия човек. Като цяло за извадката се установява, че българските юноши са по-неустойчиви на стрес в сравнение с юношите от йеменската извадка. Нивата на уравновесеност, при изследваните юноши, са най-високи при мъжете от Йемен на възраст 17 години ($\bar{x}=7,35$), последвани от мъжете от Йемен на 15 години ($x=6,45$) и от жените от Йемен на възраст 15 ($\bar{x}=6,45$) и 17 години ($\bar{x}=6,45$). Получените резултати показват, че нивата на уравновесеност при изследваните мъже от Йемен на възраст 17 години са силно изразени, докато при мъжете от Йемен на 15 години и при жените от Йемен на възраст 15 и 17 години са със средна степен на изразеност. Най-ниски са нивата на

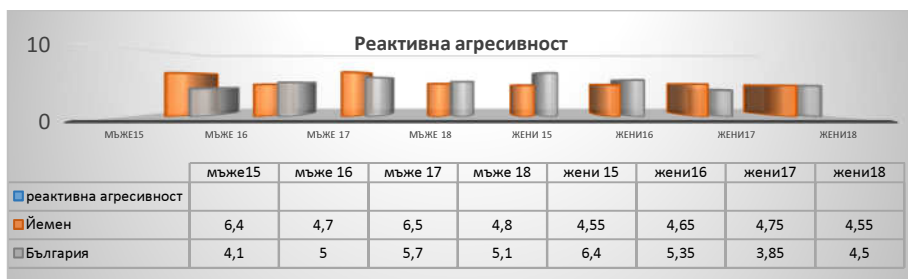
⁴¹ Авдиенко Г.Ю. (2018) Диференциална психология, 2-е издание, Учебное пособие для бакалавриата и специалитета, М., Юрайт

уравновесеност при жените от България на възраст 17 години ($\bar{X}=4,4$), който резултат съответства на средна изразеност на уравновесеността.

Таблица 16. Резултати по фактора „уравновесеност“ при двете групи изследвани лиц

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	6,3875	6,2625	6,325
България	5,4125	5,1125	5,2525

При жените на възраст 15 -18 години от Република България се наблюдават по-ниски общи нива на уравновесеност ($\bar{X}=5,1125$), отколкото при жените на същата възраст от Република Йемен ($\bar{X}=6,2625$). Получените данни доказват, че е налице средна степен на изразеност на уравновесеността при изследваните лица - жени от двете социо-културни общности. Като числови стойности, обаче, изследваните лица-жени от йеменската извадка показват по-висока устойчивост на стрес. Същата насоченост на резултатите се получава и при изследваните лица – мъже от двете групи. Стресогенните фактори, от социалната среда, играят решаваща роля за устойчивостта на младите хора спрямо житейски ситуации, в които има напрежение. Актуалната социална ситуация в Република Йемен прави юношите по-адаптивни към това. Българските юноши (момичета и момчета) показват по-малка защитимост от ситуации на стрес.

Фигура 12. Различия в нивата на реактивна агресивност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Реактивната агресивност представлява иницирирана агресия, която е планирана предварително, която е преднамерена и се изразява чрез агресивно отношение към социалното обкръжение с подчертан стремеж за доминиране. Тя може да бъде „отговор“ на осъзната заплаха и активност, свързана с нейното избягване.

Проведеното изследване показва, че реактивната агресивност при изследваните юноши е най-висока при мъжете от Йемен на възраст 17 години ($\bar{X}=6,5$) и 15 години ($x=6,4$) и жените от България на възраст 15 години ($\bar{X}=6,4$). Високата изразеност на стойностите определя изследваните лица, в тези групи като реактивно агресивни. Като цяло изследваната променлива е по-изразена при мъжете от йеменската извадка ($\bar{X}=5,6$) и жените от българската извадка ($\bar{X}=5,025$). Резултатите се разпръскват различно, но в по-голямата си част са в обхвата на средната степен на изразеност за българските юноши – мъже и високата степен на изразеност при йеменските изследвани лица-мъже в началото на изследвания период. Във възрастта 16-18 години, при мъжете и от двете групи изследвани лица, се затвърждава високата степен на реактивна активност. С възрастта мъжете използват агресията все по-съзнателно

Таблица 17. Резултати за „реактивната агресивност“ при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	5,6	4,625	5,1125
България	4,975	5,025	5,0

При извадката на жените в началото на периода, независимо, че българските момичета имат по-висока степен на изразеност на реактивната агресивност, тя със същата степен се отнася и за момичетата от йеменската възрастова извадка. През следващите години се забелязва тенденция към намаляване стойностите на променливата, но запазване на високата степен на изразяването и. И мъжете и жените, юноши, предварително планират агресивната си активност и провокират ситуации, в които това да стане. Възрастта е решаващият фактор за проява на реактивна агресивност, защото юношата когнитивно е в състояние да анализира социалната ситуация, както и да осмисли как да постъпи. Агресивният юноша, без ограничение на пола, преодолява нееднозначността в действията на околните, опирайки се на информацията за самия себе си и наличната (у него) схема за агресивно поведение, формирана на база минал опит. Това го прави склонен към реактивна агресия (Ильин, 2014) ⁴²Стеснителността, като личностен конструкт, отразява предразположеността на личността, към проява на фрустрационни реакции от пасивно защитен тип. Високите стойности свидетелстват за наличие на тревожност, скованост и неувереност. Като следствие от това е появата на трудности при създаване на контакти.

⁴² Ильин Е. (2014) Психология агрессивного поведения. СПб, Питер, 66

Таблица 18. Резултати за „стеснителността“ при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	5,75	5,5375	5,64375
България	4,6375	4,9125	4,775

За цялата извадка изследвани лица стеснителността е в границите от средна до силна степен на изразеност. Нивата при изследваните юноши са най-високи при мъжете от Република Йемен на възраст 15 години ($\bar{X}=6,5$), последвани от жените на 17 години ($\bar{X}=6,25$) от същата група. Най-ниски са нивата на стеснителност при мъжете от Република България на възраст 18 години ($\bar{X}=3,95$), който резултат съответства на средна изразеност на стеснителността. От осреднените стойности за двете извадки се установява, че юношите от Република Йемен имат по-високо изразена стеснителност в сравнение с българските си връстници. При жените на възраст 15 и 16 години обхвата на стеснителността е различен за двете групи изследвани лица. В началото на изследвания период (15 години) юношите - жени от Република България са с висока степен на стеснителност, която се променя като намалява следващата година (16 години) и през следващите възрасти отново се повишава. При изследваните лица от йеменската извадка – жени високата стеснителност се развива още на 16 години и продължава до края на периода. Запазва се тенденцията тя да е присъща на изследваните лица от женски пол. Те са сковани и неуверени в общуването си.

Фигура 13. Различия в нивата на стеснителност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Високите стойности за стеснителност се установяват и при изследваните лица от мъжки пол. Те се запазват за целия изследван период 15-18 години при групата на мъжете от йеменската извадка. Единствено „смекчаване“ на стеснителността и повишаване на увереността се среща при мъжете от българската извадка на 18 годишна възраст. Момчетата с възрастта стават по-уверени и общителни. Те по-лесно преодоляват пасивно-защитното си

поведение. Стеснителността си остава по-характерна за женското поведение, но високата и изразеност при изследваните лица от Република Йемен (и от двата пола) свидетелства за неувереност не само при момчетата, но и при момчетата. Това е по-скоро възрастова характеристика, свързана със спазването на морално-етичните еталони на поведение по отношение на общуването. Българските юноши са „по-разкрепостени“ в това отношение. Интересно обяснение дава И. Шаповаленко, според която „през юношеството често се съхранява склонността към поведенчески реакции, които са обичайно характерни за по-ранна възраст. Така например реакцията на хиперкомпенсация е обусловена от стремежа на младия човек да успее именно там, където той открива у себе си най-голяма несъстоятелност. Така при него могат да бъдат открити стремежи към спортни изяви при наличие на изявена стеснителност и ранимост“ (Шаповаленко, 2005)⁴³ В този смисъл стеснителността е формата за преодоляване на личностната неувереност, която е по-характерна за изследваните лица от йеменската извадка. Откритостта е личностна характеристика, която се свързва с отношението на младия човек към социалното му обкръжение, с което влиза в процес на общуване. Откритостта предполага и наличие на самокритичност. Личността, когато е искрена и открита в общуването си, предпочита доверителност в отношенията. Откритото, отворено взаимодействие с околните се съчетава с високо ниво на самокритичност, защото за да постигне взаимност личността контролира собствените си думи и поведение и следи за ефекта от тях.

Фигура 14. Различия в нивата на откритост при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

⁴³ Шаповаленко И.В.(2005) Възрастна психология (Психологии развития и возрастная психология) М., Гардарики , 248-249

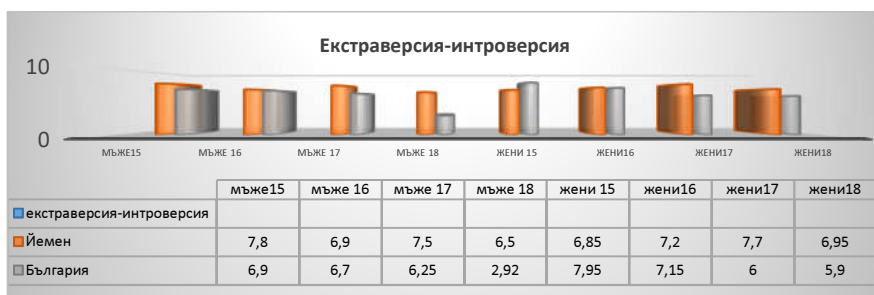
Откритостта, като личностна черта е по-изразена при изследваните лица от българската извадка. Най-високи са нивата на откритост при изследваните юноши жени от България на възраст 15 години ($\bar{X}=10,15$), последвани от мъжете от Йемен на възраст 15 години ($\bar{X}=9,45$), а най-ниски при жените от Йемен на възраст 18 години ($\bar{X}=7,2$). За двете групи изследвани лица се установява разлика в резултатите по пол. Изследваните лица-жени от Република България са по-открити в сравнение с йеменските си връстнички. За целия период силната степен на изразеност се отнася приоритетно за българските момичета, за разлика от йеменските, при които резултатите са в средните граници. При изследваните лица - мъже резултатите са по-високи за българските юноши, за разлика от момчетата от йеменската извадка. Тъй като в различните възрасти, степента на изразеност е различна, откритостта не се определя като значима възрастова характеристика, тя по-скоро се свързва с индивидуалността на юношата. Това се отнася и за двете групи изследвани лица от мъжки пол. Запазва се заключението, че най-открити в общуването са девойките от българската група. Те са най-отворени за социалното си обкръжение, което освен черта, характерна повече за жените, се свързва и с особеностите на социалната среда. Според теорията на Хеерт Хофстеде, ценностните ориентации към индивидуализъм или колективизъм, проявяващи се на индивидуално ниво в различните култури, разкриват степента на интеграция на личността с другите членове на социалното обкръжение и придават относителна значимост на личните интереси и колективни задължения. Авторът разбира културата като "колективно програмиране на съзнанието", а личността в голяма степен се формира още през детството под влиянието на семейната среда, обкръжението в квартала и училището. Тогава детето "попива" специфичните "елементи на културата".

Таблица 19. Резултати за „откритостта при“ двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	8,35	8,1875	8,26875
България	8,4	9,3625	8,88125

Индивидуализмът е условието, при което личните интереси имат приоритет пред потребностите на групата, а индивидуалистите се грижат за себе си и се стремят да игнорират груповите интереси, ако те са в конфликт с техните лични желания. Основните принципи за индивидуализма са самодостатъчност на личността, автономия, право на личен живот и самореализация, успех и разчитане на себе си, независимост и откритост,

които залягат като ценности в определен тип култури. (по Илиева,2015)⁴⁴ По този начин откритостта е търсеното (или подтискано) качество в определени общества и култури, а от друга страна, тя е и качество на индивида, зависещо от преживяния му минал опит, в това общество, и респективно културата, която е възприета от него. Българското общество е колективистично, привързаността към групата, близките, роднините и съдържанието на общуването с тях предполага близки отношения. Лоялността към групата е висока и младите хора я усвояват от околните. В колективистичните общества човек поема отговорност и за другите членове на групата и очакванията му са и те да направят това.

Фигура 15. Различия в нивата на екстраверсия при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Личностното обосноваване на екстраверсията и интроверсията пряко се свързват с останалите личностни променливи от Фрайбурският личностен въпросник. Димензиите се свързват с темпераментовите характеристики и затова се разглеждат приоритетно на индивидуално ниво. От гледна точка на изследването представянето им в групи е продиктувано от необходимостта да се установи доколко възрастта и културата подпомагат тенденцията за насочване на вниманието, мислите и преживяванията на юношите (от двете извадки) към околния свят, към хората и към самите себе си.

Резултатите показват най-високи нива на екстраверсия при изследваните юноши - жени от Република България на възраст 15 години ($\bar{X}$ = 7,95), следвани от мъжете от Република Йемен на възраст 15 години ($\bar{x}$ = 7,8). Стойностите на изразяване са в диапазона на средния обхват. Най-ниски са

⁴⁴ Илиева С. (2015) Ценности в труда и организационно гражданско поведение, В «Психология и общество», Пловдив, Пловдивски университет, 414

резултатите при мъжете от Република България на възраст 18 години ($\bar{X}=2,92$), като резултатът съответства на слаба изразеност на екстраверсията, включващ високата значимост на интровертността. Българските юноши-мъже, в края на изследвания период, насочват своите мисли към вътрешния си свят, към собствените си мисли и преживявания, а не към събитията от заобикалящия го свят. Като цяло, йеменските юноши са повече ориентирани към „външния свят“, в сравнение с българските си връсници. Те отдават по-голямо значение на случващото се около тях, отколкото на собствените си преживявания. Екстраверсията е със силна степен на изразеност, както при момчетата, така и при момчетата ($\bar{X}=7,175$). Полът, като фактор, не влияе върху това. При българската извадка се установява средна степен на изразеност, което е свидетелство за динамичност в отношението към себе си и събитията от околната среда. Тази неустойчивост се отнася за изследваните лица от двата пола ($\chi=6,22125$)

Таблица 20. Резултати за фактора „екстраверсия - интроверсия“ при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	7,175	7,175	7,175
България	5,6925	6,75	6,22125

При изследваните лица от женски пол в началото на периода (15 и 16 години) екстраверсията е в границите на високата степен на изразеност при жените от двете възрастови групи. Тази тенденция се запазва и за следващите две възрастови групи, но само за жените от Република Йемен. При изследваните български девойки интересът към околния свят намалява за сметка на интереса към себе си. При изследваните лица от мъжки пол високата екстраверсия обхваща целия възрастов период, докато при българската извадка резултатите не само, че са в границите на средната значимост, но в края на периода ярко се очертава засиленият интерес към себе си ($\bar{X}=2,92$), преминаване към интровертност и интересът към околния свят се фокусира върху собствените виждания за него.

Фигура. 16 Различия в нивата на емоционална лабилност при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

Като личностен конструкт емоционалната лабилност се свързва с устойчивостта на емоционалните състояния, в изследваните лица, честите колебания в настроението, повишената възбудимост, раздразнителността и нивото на саморегулация. Високите резултати са свидетелство за емоционална неустойчивост. Нивата на емоционална лабилност, при изследваните юноши от цялата извадка са най-високи при жените от Република България на възраст 15 години ($\bar{X}=8,55$), следвани от мъжете от Йемен на възраст 15 години ($\bar{X}=8,3$). Най-ниска изразеност на емоционалната лабилност има при мъжете от Йемен на възраст 16 години ($x=5,15$), съответстващ на средните стойности по фактора.

Таблица 21. Резултати за емоционалната лабилност при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	7,05	7,325	7,1875
България	7,05	7,55	7,30

Резултатите, от проведеното изследване, показват висока емоционална лабилност за цялата извадка изследвани лица. Емоционално неустойчиви са както изследваните лица от Република Йемен, така и за тези от Република България. Липсва полова диференциация в резултатите, което е доказателство за определяне на променливата като особеност на възрастта. Подобни резултати са получени и от Е.Воронина, която също установява липсата на различия по отношение на мъжете и жените в емоционалната лабилност (по Ильин, 2003, 105).⁴⁵ Множество изследвания доказват точно обратното – в периода на пубертета и юношеството момичетата са по-

⁴⁵ Ильин Е.П. (2003) Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины, СПб., Питер, 105

емоционално лабилни от момчетата. Те по-лесно развиват депресивни състояния (Cicchetti,Toth, 1998)⁴⁶

Фигура 17. Различия в нивата на мъжественост-женственост при юноши (15-18 г.) от Република България и Република Йемен

За цялата извадка изследвани лица, стойностите по този фактор са в диапазона на висока значимост. Това показва, че психичната дейност протича преимуществено по мъжки тип. Изключение правят изследваните лица от женски пол на възраст 17 и 18 години, както от Република България, така и от Република Йемен. След първите две години, от изследвания период, женското начало се проектира в мислите и постъпките на момичетата. Това е възрастта в която физиологичния и психичен пол се сливат и социалния модел на поведение приема насочеността на половата идентичност.

Таблица 22. Резултати за „мъжественост-женственост“ при двете групи изследвани лица

Държава	мъже	жени	общо
Йемен	8,125	7,0625	7,59375
България	8,0	7,1125	7,55625

Най-силно половата значимост се установява при мъжете на 17 години от йеменската група и 18 годишните мъже от българската група изследвани лица. Мъжествеността е присъща и на мъжете от останалите възрастови групи изследвани лица от двете социо-културни общности. Според Т.И.Юферева (1987)⁴⁷ представите при юношите за мъжественост-женственост са усвоени от родителите, от възгледите на възрастните и не

⁴⁶ Cicchetti D, Toth S. (1998) The development of depression in children and adolescents. American Psychology, N.Y.

⁴⁷ Юферева Т.И.(1987) Формирование психологического пола. В: Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. - М.,137-146

играят съществена роля в регулацията на поведението им. В периода на юношеството фактор, за това, са и взаимоотношенията с връстниците от противоположния пол. В хода на отношенията юношата осъзнава себе си като представител на определен пол и осъзнава собствените си потребности, свързани със сексуалното развитие на личността. Обществените представи могат да синхронизират с личностните, но може и да се разминават. Стереотипният мъжки модел включва такива качества като: сила, гордост, настойчивост, твърдост, а женският качества като: ласкава, нежна, мила, мека и др. Половите модалности включват и облекло и физическа външност.

3.6. Взаимозависимост на изследваните променливи

Коефициентът на корелация, като двумерна описателна статистика, дава количествената мярка за взаимовръзката, определяща съвместната изменчивост на всяка двойка променливи в проведеното изследване. В Таблица 20 са посочени стойностите на параметричните корелационни коефициенти по Пиърсън (r). Представени са променливите, принадлежащи към интервалната скала с приблизително нормалното (гаусово) разпределение.

Изследването на личностните характеристики и тяхната връзка с агресивността в поведението, показват недостатъчна значимост за всяка от двете групи изследвани лица. Това определя статистическа несъстоятелност на получените резултати за отчитане на разлика между двете групи изследвани лица (t -критерий на Стюдънт за независими извадки, при равенство на дисперсиите $t(320) = 8,45$, $p = 0,31$ (при $p < 0.001$), $d = 0,54$) Корелационните зависимости се отнасят за цялата извадка, а зависимостите между резултатите са специфични за възрастовия период на юношеството.

Обобщение на резултатите

Целта на проведеното изследване, в дисертационната разработка, е свързана с установяване влиянието на социо-културната среда и личностните характеристики върху агресивността на юношите от Република Йемен и Република България във възрастовия диапазон 15-18 години. Доказва се, че съдържанието на нормите в социалната среда за значими фактори за формиране на полово-ролевите личностни нагласи за агресивно поведение. За общата агресия, като поведенческа активност, регулираща функция

оказват моралните норми, самоуважението и личностните характеристики – невротичност, депресивност, откритост и емоционална лабилност. Другите изследвани личностни характеристики имат второстепенна роля, статистическата значимост, между тях и агресивността, е в границите на средната степен на изразеност.

Доказва се, че изследваните лица, от йеменската извадка, имат по-висока чувствителност към нравствените отношения между хората, а високото морално безпокойство изпълнява ролята на ограничаващ фактор за агресивността им. Между моралното безпокойство и емоционалната лабилност има положителна корелация ($r=0,473$), както между него и стеснителността. Изследваните юноши от Република Йемен се притесняват, когато използват агресия в общуването си и фактор за това са моралните норми. Вътрешното разпределение е в полза на мъжете – юноши. Установените статистически значими различия ($t_{[320]}=9,598$, $p<0.001$) между нивата на морално безпокойство при юношите от Република Йемен ($\bar{x}=21,99$) и Република България ($\bar{x}=16,37$) са приоритетно по пол, но не и по възраст. За цялата българска извадка вътрешното разпределение е равномерно, моралните бариери еднакво се преодоляват и от жените и от мъжете изследвани лица. Моралното безпокойство в сравнение с йеменските юноши е много по-ниско и затова влиянието му върху агресивността е статистически незначимо ($r=0,003$). Това доказва хипотез 1 и подхипотеза 1.

Установяват се статистически значими различия и в степента на самоуважение ($t_{[320]}=9,217$, $p<0.001$) За разлика от йеменските си връстници ($x=27,06875$), българските юноши демонстрират много по-ниско самоуважение ($x=21,96875$) Резултатите по пол са в полза на изследваните лица от женски пол, чиито резултати са сходни и статистическата близост между тях е висока ($x=27,0125$: $x=27,725$). Не така е при изследваните лица от мъжки пол, разликата в резултатите определя различието между двете извадки. Тези резултати показват, че самоуважението на личността е също фактор, който се влияе от социалната среда, която определя не само мястото на младите хора в нея, но и повлиява усещането им за това. В йеменската социо-културна среда юношите се чувстват по-успешни и ефективни, отколкото българските си връстници. Това доказва подхипотеза 2. Между самоуважението и общата агресивност съществува макар и малка, но отрицателна корелация ($r=-0,005$) То не е предиктор за агресивност, такъв е

по-скоро неговият негативен еквивалент – самоунижението. Положителна корелационна зависимост има единствено между самоуважението и личностните характеристики невротичност ($r=0,92$) и стеснителност ($r=0,40$), които са в пряка зависимост от моралното безпокойство, което се повлиява от нормативността на социалната среда. Притеснението идва от факта на нарушение на моралността. Останалите личностни характеристики са в отрицателна корелационна връзка и не се свързват с характеристиките на културата и социалните норми на поведение. Това доказва хипотеза 2. Корелационните зависимости, между изследваните променливи, на ниво личностни характеристики показват връзки, които пряко повлияват агресивността в поведението. Тъй като не се установяват статистически значима разлика в личностните характеристики, при изследваните лица от двете културни общности, както по пол, така и по възраст, значимостта им за агресивното поведение се определя на ниво индивид, а не на ниво социална среда. Обхвата на статистическата връзка показва доколко агресивната активност синхронизира с личностния наличен капацитет за формите на проявата и. Физическата агресия се повлиява от такива характеристики на личността като спонтанност в реакциите ($r=0,378$), лесна раздразнителност ($r=0,387$) и реактивна агресивност ($r=0,487$), гняв ($r=0,460$) и враждебност ($r=0,349$). Словесната агресия е в пряка зависимост от физическата агресия ($r=0,424$). Гневът е свързан с враждебността ($r=0,527$), емоционалната лабилност ($r=0,370$) раздразнителността ($r=0,477$), депресивността ($r=0,424$) и спонтанната агресивност ($r=0,412$). Враждебността е в пряка зависимост с невротичността ($r=0,370$), спонтанната агресивност ($r=0,372$), депресивността ($r=0,460$), раздразнителността ($r=0,376$), реактивната агресивност ($r=0,309$), откритостта ($r=0,363$), емоционалната лабилност ($r=0,386$). Доказаната взаимозависимост, между личностните характеристики, показва една важна особеност - възможността за взаимовлияние помежду им като структурни елементи в едно цяло – личността. Степента им на взаимно влияние е онзи личностен фактор, който стимулира активността в поведението и определя насочеността на неговата реализация. Средните и високи нива на такива зависимости, се установява при двойките: невротичност-депресивност ($r=0,520$), депресивност-раздразнителност, невротичност-емоционална лабилност ($r=0,558$), гняв и враждебност, стеснителност-емоционална лабилност ($r=0,514$), общителност-екстраверсия ($r=0,511$), невротичност-раздразнителност ($r=0,377$), невротичност-стеснителност ($r=0,485$), раздразн

ителност-спонтанна агресивност ($r=0,495$), спонтанна агресивност-реактивна агресивност ($r=0,458$), депресивност-стеснителност ($r=0,462$), спонтанна агресивност-откритост ($r=0,383$) стеснителност-мъжественост ($r=0,394$), откритост-враждебност ($r=0,363$).

Тези връзки определят юношата като неспокоен, често преживяващ безпокойство, напрегнатост, тревожност, неувереност, подозрителност. Има чести колебания в настроението, податлив е на влияния с наличен слаб самоконтрол. Често раздразнителен с проява на афективни реакции, юношата е в състояние да използва агресия, която е импулсивна, защото често преживява безпокойство. Отворен към света на социалните отношения, той се стреми към доверителни и откровени отношения, не изпитва страх от хората, печели доверието им и установява близки взаимоотношения. Стеснителността е възрастова характеристика и затова е предразположена към стресово реагиране на обикновени житейски ситуации, неумение за себепредставяне е особеност, която му пречи да бъде разбран и когато това не се случи преживява, но иска да бъде обект на внимание. Формите за това избира чрез моментното си настроение. Честите преживявания на безпокойство напругат юношата и затова е мнителен, подозрителен, което подсилва проявата на депресивност. Повишената раздразнителност е в основата на реализираната физическа агресия, която се стимулира и от преживяването на враждебност. В повечето случаи физическата агресия се съпътства със словесна. Гневът на юношите е в основата на спонтанната агресия, а емоционалната лабилност помага за „експонирането“ му навън. Допълнението към агресивната активност е враждебността, тя също стимулира спонтанната агресивност, но се влияе от съдържанието на чувствата и преживяванията. Тези личностни характеристики показват юношата, като неспокойна, силно преживяваща, неуверена, лесно възбудима и открита личност- все силни предиктори за агресивна активност със спонтанен характер. Ефектите от нея се отчитат и осмислят след време. Това доказва хипотеза 3. **Всички налични резултати, свързани с прякото доказване на хипотезите и подхипотезите, са подкрепящи аргументи за обосноваване доказуемостта на основната хипотеза и научната теза. Проведеното изследване доказва:**

1. Агресивността е приоритетно възрастова характеристика за юношеството и формите и на изява са полово ориентирани. Тя е част от реалното социално поведение на младия човек.

2. Склонността към отклоняваща се форма на поведение, каквато е агресивността, по-силно се влияе от личностните характеристики, отколкото от социалната среда, в която живее юношата.

3. Агресивността се реализира от юноши, които не се възприемат като успешни или самоефективни. Усещането в тях е не за самоуважение, а самоунижение.

4. Моралните норми в обществото, като елемент на социо-културната традиция оказват ограничаваща роля за агресивността, но в тази среда в която моралните норми се възприемат като ценност.

5. За доказване на по-силни влияния или взаимодействия между изследваните променливи (агресивност, морално безпокойство, самоуважение и личностен капацитет) между представители на различни социо-културни общности са необходими по-мощни изследвания, при които корелационните статистически значимости на резултатите да имат по-висока стойност. Това изследване поставя началото на това.

Заклучение

Развитието на човешките общности предполага проявите на различни типове поведение от страна на техните членове. Всяка една социокултурна среда създава свои собствени критерии и толеранс за определянето им като приемливи, неприемливи, асоциални, агресивни, морални, неморални и т.н. Целта на всяка структурирана социална общност е да предава от поколение на поколение исторически наслоилите се знания, опит и ценности. Взаимоотношенията вътре в общностите се основават и развиват на базата на тяхното осмисляне и прилагане. Всеки един възрастов етап, в развитието на детето в средата, го доближава до възприемането му на моралните, културните, религиозните, естетическите и правните ценности в живота. Във всяка възраст човек се стреми да разбере тяхното съдържание, а чрез него и поведението на другите хора. Чувствителността към социално наблюдение и самонаблюдение е силно изразена в периода на юношеството, когато детето съзнателно се стреми към света на възрастните и търси своето място в него. Възприемайки социалните норми на поведение и активност, юношата се стреми да реализира поведение, което се приема от околните и това му помага по-лесно да се доближи до техния живот. Търсенията, на младия човек, са целенасочени и открити. В общуването си с околните той открива колко добре се справя с процеса си на социализация. Успешността му носи удовлетворение, а неуспешността – негативни преживявания. Младежката му

целенасоченост поражда и много страхове, неувереност, мнителност. Естествен и открит в отношенията си той е като „барометър“ на случващото се около него - бързо реагира, както бързо протича и мисълта му. Социо-културната среда е значимият предиктор за негативните му преживявания с морална насоченост, защото сравнява своите действия с моралните ценности, в които е възпитаван. Колкото и тези ценности да са общочовешки, те се персонализират. Когато се почувства застрашен или когато тези ценности са засегнати от околните се „включва“ агресивната активност. Импулсивен и спонтанно реактивен, юношата бързо действа и реакциите му са насочени към причиняване на вреда на околните. Неустойчивостта на Аз-образа прави юношата неуравновесен и бързо реагиращ. Агресивността е формата за защита на собствената си ценност, както и ценностите, които са пътеводител в живота му. Проведеното психологично изследване доказва, че личността на юношата е тази, която е основният измерител на агресивността в поведението, а социалната среда е факторът, определящ нейната насоченост и интензивност, включващ и собствената оценка за ефективността в това.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ

1. За първи път се провежда сравнително изследване на формите на изява на агресивността при изследвани лица от Република Йемен и Република България. То теоретично допълва изследванията, отнасящи се до влиянието на социо-културната среда върху поведението на хората в нея.

2. Изследванията на агресивността, в периода на юношеството, се допълват с резултати относно връзката между нея и моралното безпокойство и самоуважението

3. Потвърждава се методологичното разбиране, че личностните характеристики са основният фактор за реализация на агресивна активност.

4. Доказва се контролиращата роля на социо-културната среда в преживяването на неприемлива социална форма на поведение, каквато е агресивната.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Манчева Р., Фахед А.С. (2015) Влияние на родителските стилове на поведение върху агресията при юноши, В: Психологията –традиции и перспективи, т.2, Бл-д, Унив.изд-во „Неофит Рилски“, 125-131

2. Салем Ф.(2017) Анализ на зависимостта между агресивността и самоуважението при юноши (15-18г) от България и Йемен В:сп.Предучилищноџучилищно възпитание кн.5, С.,Педагогическо издателство Образование, 134-146

3. Манчева Р.,Фахед А.С. (2017) Социален контекст на личностни характеристики на български и йеменски юноши В: Годишник по Психология, Бл-д, Унив.изд-во,„Неофит Рилски“, 58,69

4. Салем Ф.(2017) Самоуважение и морално безпокойство при юноши от Република Йемен и Република България – сравнителен анализ, В: Сб.Докторантите в науката, Бл-д, Унив.изд-во „Неофит Рилски“, 232-240

